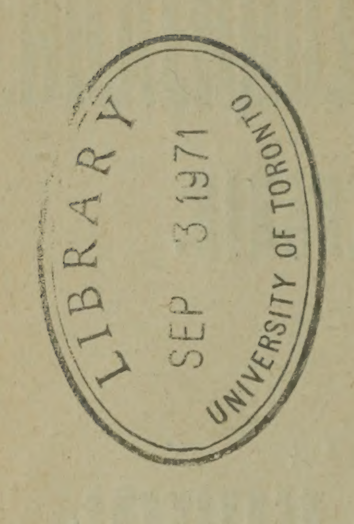

3 1761 07376196 7

ИСТОРИЈА СОЦИЈАЛИЗМА
У СРБИЈИ.

ОД
ДРАГИШЕ ЛАПЧЕВИЋА.

БЕОГРАД
Издавачка Књижарница Геце Кона
Кнез Михаилова улица 1.
1922.

Штампарија „Мироточиви“ Вука Караџића 26.

ПРЕДГОВОР

Одавна подстицан од стране многих другова и пријатеља својих да израдим Историју Социјализма у Србији, ја се томе захтеву, ма да је тај посао и моја сопствена жеља увек била, све до сад нисам могао одазвати; спречен сувишним ангажовањем у јавним пословима, нисам имао времена да се и овоме посветим. Па и сад, кад се тога посла прихватам, ја ћу задатку одговорити само једним делом и многу прибрану и побележену грађу ћу оставити да је употреби неко, који ће, зар, имати и више времена на расположењу и све друге услове за рад повољније. Ја сам се одлучио да сад дам оно што је најпотребније, а што ће, опет, пружити могућности да се у узрочној вези и у прегледној целини добије јасна и верна слика развитка и социјалистичке мисли и социјалистичког покрета у Србији.

Мене је и једна зебња одлучивала да, овога маха, сав материјал не употребим; на име: зебња да ли ћу с употребом тога материјала моћи објективно руковати. И сâм социјалиста и врло активан учесник у социјалистичком покрету у размаку једнога великога дела времена које у следећим редовима описујем, ја сам страховао да пропагатор, аги-

татор, организатор и борац не буде пристрасан саветник писцу историје. И ма колико се старао да будем објективан, па ма та објективност погађала и оно што сам у агитацији и у борби сматрао као непоречну истину, ја сам се плашио да ме у употреби свеколиког материјала не опије и не занесе *расположење* на штету ладног и објективног *посматрања*. Зато је много боље оставити да тај посао у детаљима и у потпуности сврше они, који непосредно за минули период нису ангажовани и који, зато, неће пасти у искушење и при употреби целокупног материјала. А тај ћу материјал и ја оставити, као што ће га будући писац наћи и у партиској архиви и у партиским органима.

Припремајући овај рад, ја сам сматрао за потребно да у уводу пружим, статистичким подацима осветљен, преглед нашега привреднога и културнога развоја до појаве првога социјалисте у Србији, па сам тај метод наставио употребљавати и даље, да би се јасније могла схватити и идеологија социјалиста у појединим периодима, интензивност социјалистичке мисли и снага социјалистичког покрета. Држим да ће ти подаци, који сами собом много говоре, поправити и какву моју омашку, ако ми се у оцени и схватању појединих периода или момената десила.

Цео социјалистички покрет сам поделио по периодима, поглавито за то, што ти периоди, одиста, показују извесне међусобне одударности, бар по-

мојој оцени. А кад тога и не би било, та је подела и иначе потребна за самога читаоца, нарочито ако има расположења да се и сâм упусти у студију социјалистичкога покрета и његове историје, јер ће, деобом на периоде, знатно лакше предмет савладати и доћи до много више сазнања потребних за сигурније схватање и правилнију оцену.

Најзад, напомињем: периоде раније, оне пре појаве модерно организованог социјалистичког покрета, обележио сам именима најистакнутијих тадањих представника социјалистичке мисли. Држим да таквим обележавањем нисам учинио никакав грех. У осталом, ја сам ту ишао по већ утрвеној стази: у нашим социјалистичким круговима се и раније говорило о Светозареву, Ценићеву и Пелагићеву добу.

И, напослетку, ова историја обухвата време до уједињења националног и државног. Дотле је постојао оделити *српски* (србијански) социјалистички покрет. Од тада се он спаја с осталим социјалистичким покретима у држави Срба, Хрвата и Словенаца, који су, такође раније, и међусобно били подвојени.

Д. Л.

ГЛАВА ПРВА

УВОД.

Још за деспота Ђурђа Бранковића је Србија разорена: првих дана његове владавине, према описима путника из западне Јевропе, изванредно обрађена, плодовита, богата, са селима и кућама које су падале у очи и изградњом и укусом, Србија је убрзо постала пустош, јер су преко ње наизменце прелазиле војске турска и маџарска, па у походима својим уништиле сав привредни полет, градове разориле и села попалиле. Даља честа ратовања, предузимана и од стране Турака и од стране Аустрије, земљу су потпуно економски упропастила, насеље разредила, а сеобе су још више допринеле да се и најплоднији крајеви, чак и равнице, претворе у шуме и непролазне трњаке. Зато је 1718., за време аустриске окупације београдског пашалука, у свих 12 нахија (крагујевачка, ваљевска, јадранска, шабачка, јагодинска, параћинска, ресавска, хомољска, поречка, крајинска, кључка и чачанска), било цигло

породица	2.456.
насељених села	415.
пустих села	342.

И код свеколиког настојавања окупатора да се насељење умножи и привреда поправи и подигне, 1721. је у свих 15 нахија било једва

сопственика имања	6.637.
засејане земље хектара	7.891.
дућана	185.
механа	11.
касапница	14.

Ти подаци, тако марљиво покупљени од команди окупаторских, врло јасно илуструју ***свестрану*** беду Србије, ***очајну*** привреду и нечувену културну ***пустош!***

И у Београду, насељеном Немцима и Јеврејима, заната је било само толико, колико су окупаторима потребни били, јер се на свестрано разорено и упропашћено српско становништво није могло као на потрошача ништа рачунати. У Београду је 1721. било занатлија: по 12 месара и кројача, 11 обућара, по 8 пекара, бачвара и столара, 6 рибара, 5 бравара, по 4 качара, ковача, сарача и пивара, по 3 чизмара, стаклара, стругара, тесача, сапунџије, власуљара, баштована, ужара и ћурчије, по 2 златара, зидара, ранара, седлара, шеширџије, бојаџије и лимара, и по 1 часовничар, воскар, чешљар, оџачар, плетач чарапа, калајџија, пушкар, дугмеџија и бакрачар. Да су се највећи део ових занатлија (можда и сви) уклонили из Београда заједно с престанком аустриске окупације, разуме се само по себи.

Иза ове окупације дошао је још један рат аустриски, а за њим буне и револуције народне, које

нису допуштале да се свет прибере и да се привреда окрепи. Осем тога, феудални систем није ни омогућавао привредни полет, нарочито још у оваквим очајним приликама, у каквима је Србија била за читавих 300 година.

Ичков уговор о миру од 1806. год. предвиђа у целој Карађорђевој Србији, од Тимока до Дрине, свега 20.000 пореских глава и уз њих свега још 55.000 арачких глава (малолетника); привреда је била јадна и очајна; јер, за време Турака, Срба никако није ни било по варошима да би развијали варошку привреду, Србија је била чисто сточарска земља, ратарство је тада у њој подмиривало само домаћу потребу, а покушај са отварањем два рудника за ратне потребе и довођењем са стране око 30 рударских радника напуштен је с пропашћу Србије 1813. год.

Чак при крају 1815. у Србији је било свега 28.954 пореских лица, да тек 1842. достигне до 139.080! У 1822. је у Ужицу, које је по сведочанству Пирховом и Вујићевом, била тада највећа варош после Београда, било свега 50 пореских и 238 арачких глава; што је само доказ очајне ненасељености тадање.* Стока

* Насељеност се овако кретала:

1804.	године	401.315.	становника
1820.	„	500.000.	„
1833.	„	678 192.	„
1840.	„	828.895.	„
1843.	„	859 545.	„
1846.	„	915.080.	„
1850.	„	956.893.	„

је, и то поглавито ситна, била најглавније, без мала и једино, богаство народно, а ње је тада било:

године	оваца и коза	торова
1827.	1,415.365.	41.490.
1828.	1,316.021.	43.152.
1829.	1,283.361.	43.514.
1630.	1,261.130.	45.132.
1831.	1,269.243.	43.309.
1832.	1,201.162.	16.065.
1833.	1,262.881.	45.894.
1834.	1,885.436.	64.255.

Аграрна производња, на основу десечарских спискова изведена, износила је товара

	1831.	1832.	1833.
кукуруза	424.863.	333.558.	342.525.
пшенице	72.902.	27.187.	98.597.
јечма	17.774.	26.599.	22.647.
ражи	3.089.	3.170.	3.037.
зоби и крупника	2.576.	26.906.	31.052.
проје	165.	81.	574.

Не треба губити из вида још и околност, да је аграрна производња била раније још јаднија и

1854.	„	998.919.	„
1859.	„	1,078.281.	„
1863.	„	1,108.668.	„
1866.	„	1,216.348.	„

Ненасељеност је била очевидна, јер је на једном квадратном километру било становника

1834.	године	17,9
1854.	„	26,4

да је она ових година повећана и непрекидним настојавањем кнез Милошевим и врло оштрим мерама што их је он предузимао.

Још и 1825. званично се констатовало да сељаци обрађују земљу не само *дрвеним* ралицама и плуговима, већ и *дрвеним мотикама!* И не само прости сељаци, већ су се у то доба и културнији и отреситији редови друштвени служили дрвеном мотиком, па још у крајевима који нису ни толико пропатили, ни у толикој мери опустошавани, као Србија. Један запис из 1828. гласи: „Знано када Макарие отвори Добриловинѹ пѹстѹ 29 година. ї тада копа дервеномъ мотіком те сіѫ пасѹлъ.“ А тамо, где се најпримитивнија оруђа употребљавају, и привреда мора бити на очајно ниском ступњу!

У осталом, цереалије нису у то доба ни биле извозни артикал Србије, као што се то види из ђумручке тарифе, која је обухватила била само стоку, шишарке, лој, коже, бакар и даске! А кнез Милош је и тада и после морао издавати наредбе са законском силом: да сваки сељак мора засејати, поред осталих, усева, најмање три дана пшенице и један дан кромпира. Како је, међутим, и сточне хране било мало, то је с врха државне управе и на њу обраћана пажња. Кнез Милош је једноме сељаку у Лепеници одвалио 25 батина зато што сено није зденуо у једно, него у неколико омањих делова, те тако више губио на подини и оврховини и изложио опасности да сена лакше скроз прокисну и укваре се! Може

се, по томе, судити каква је јадна привреда била, кад се она кретала и регулисавала батинама!

Што се тиче заната, они су, под турском влашћу, били готово искључиви монопол Турака, јер су они чинили готово искључиво варошко становништво. По неки су Срби у селу, узгредно уз свој сточарски и тежачки посао, радили још и по какав простији занат. После ослобођења и кад су Турци напустили вароши, спушта се по који Србин из села и наставља, уз земљорадњу, и занат у вароши радити; ти су: абаџије, чарукчије, екмешчије, терзије, туфекџије, мутавџије, мунџије, чаракчије, касапи, налбанте, самарџије, бардакџије, ћурчије, кујунџије, ковачи и дунђери, па и међу овима многи из крајева што су и даље под Турцима остали. Било је и тада, као што и данас трају стара презимена: Коларовић, Механџић, Баштовановић, Тутуновић, Дрндаревић, Дунђеровић, Бојаџић, Кујунџић, Кречаровић, Самарџић, Терзић, Мајсторовић, Ћурчић, Сарачевић, Ковачевић, Калајџић, Грнчаревић и т. д., али баш та презимена сведоче и дан дањи, како су та занимања била врло ретка у Срба, те су по њима и презимена давана породицама које би се *изузетно* којим од тих заната бавиле!

Трговина је, такође, као што се из мало пре споменуте ђумручке тарифе видело, била врло неразвијена, задржавала се свега на стоци и још на неколика ситна и незнатна артикла!

Зато нису ни била потребна развијена срества саопштавања: пошта је и ретко и с ограниченим

бројем места саобраћала, а телеграф је, на пример, уведен 1855., али је он врло дуго служио само државним потребама, зато су и биле основане свега три станице: у Београду, Алексинцу и Крагујевцу.

Зато је и путни саобраћај био јадан и жалостан, Ђура Јакшић га је сасвим тачно преставио: „Путови, како је богу воља! Да обиђеш целу земљу унакрст! Пођи лево, а десно, све ти је једно, јер си на сваком кораку могао сломити ја ногу, ја руку... Бивало је те човек пође до прве варошице, па се више и не врати кући.“ А како ће се и правити друмови, кад за обамрлу пољску привреду, очајне занате, бедну трговину и никакву индустрију они нису ни престављали какву потребу: пренос се, кад је нешто требало трговине ради пренети, вршио, како је то још Пирх видео, на малим и слабим коњићима!

Механа је, међутим, било за оно доба врло много, и зато се и код њих осетило опадање:

1836.	године	1281.
1837.	„	1216.
1838.	„	1166.

А дућанске радње, у којима се препродавао еспап што се набављао у београдских гросиста, нису се нагло множиле: за њихово је оснивање извађено објава с плаћеном прописном таксом

1831.	године	16.
1832.	„	14.
1833.	„	17.
1834.	„	12.

У томе периоду без мала потпуно натуралне привреде, о каквим радницима не може бити ни речи. Било је нешто мајстора, још мање калфи и чирака. И највеће наднице су тада (1833) плаћене из кнез Милошеве касе на грађењу цркве у Топчидеру: мајсторима 6, калфама 5 и чирацима 4 гроша, иначе је за друге занате било прописано да ни мајстор не сме дати ни калфа примити већу надницу од 50 пара ако ради о својој, односно 30 пара ако ради о газдиној храни!*

Једна једина модерна радионица је, за време прве владе кнез Милошеве била заснована, па и она више ради неодољивих потреба државних. То је државна штампарија, која је прорадила 1831.; али су њезини радници, набављени са стране, и по плаћености и према ономе како су се сами осећали, били више господа, него ли радници.

* Интересна је ствар да се толика надница одржала и после читаве три деценије од како је први пут за време првога устанка прописана од Совета и Карађорђа: „који мајстор ради код човека, а рани се од своје кесе, да му се плаћа по петдесет пара надница, који под рану ради, да му се плати само по тридесет пара, више нити људи да дају, нити мајстори да ишту и да узимају, и који би и преко ове таксе више платио, или од мајстора који примио, онолико ће глобе дати и велику каштигу претрпети, а надничарима пољскима да се плаћа само 25 пара, више не“.

Ускоро је ова наредба пооштрена: „за парнице мајсторске онако да буде, као што је оцечено, а који би више платио, или који би од мајстора више поискао и примио, да одузму све оно, што више новаца узму, и да им *по сто батина ударе*; или к нама да такове потјерете.“

А године 1838. била је у Јагодини одређена надница толика иста: о домаћиновој храни 30, а о храни самог мајстора 50 пара! *(Гласник С. У. Д.* XLVIII, 188).

У осталом, насељеност вароши пружа слику привредне развијености једне земље: у колико је већи број варошког становништва (предузетника и радника у индустрији, занатима, трговини и саобраћају), у толико је та земља привредно развијенија, и обратно; јер је развијеност привреде, а с њом и саобраћаја, онај фактор који утиче на развијеност вароши и на број варошког становништва. Србија је, међутим, 1834. имала варошког становништва свега 41.374! Кад се од тога броја одбије чиновништво, војска и пандури, онда би број онога становништва, што се привредом бави, био још незнатнији. А ако би се још један обрачун извршио, т. ј. кад би се издвојили још и многобројни у оно доба варошани који су се или искључиво или претежно бавили земљорадњом, онда би број оних, који су се бавили искључиво или бар претежно варошком привредом, био безмерно незнатан. Још 1866. је у целој Србији било једва 75 разних заната, махом старих, примитивних и оджавелих, са око 19.800 мајстора и око 14.000 калфи и шегрта. Већина тих мајстора су још и тада, са калфама и шегртима, обрађивали њиве и повртњаке, неговали стоку и т. д. И још и тада су придобијани и са стране досељавани мајстори чешке, немачке и мађарске народности, нарочито за занате који у Србији дотле нису били заступљени, или ако делимично и јесу, а оно са руковаоцима и радним особљем преживеле, потпуно недовољне техничке образованости. И таквим су досељеницима

чињене свакојаке олакшице, које су догониле готово и до особитих привилегија, за које домаћи нису знали. Тако су наши занати били неразвијени и јадни!

У таквој привредној и културној* ситуацији није могло бити ни помена о каквој револуционарној класи иреволу ционарном покрету. Сељак, негда револуционаран у односу према феудализму и туђинском режиму, престао је то бити чим се дочепао земље, па је постао и реакционаран према напретцима који су неминовно ишли с организовањем националне државе и који су безусловно изискивали материјалне жртве, врло тешке за његову очајно бедну привреду. Занатлије и трговци, који би, као преставници младе буржоазије што се на историској позорници јавља, требали да чине револуционарну класу, ни бројно ни квалитетом готово ништа нису преставлљали. За турско доба Срби, као што је речено, нису били преставници тих заната, нису бар у маси, зато нису имали готово никаквих чврстих и јаких корпорација; очајно бедна пољска привреда није сељака чинила снажним потрошачем, па ни занатлије и дућанџије, који су требали да престављају младу и напредну класу, нису то били, већ су и они, заједно с реакционарно настројеним се-

* Године 1820. у целој Србији је било цигло око 20 основних школа са толико учитеља и 450 ученика!

Још у 1866. било је писмених становника свега 4,2%

Једина привредна школа, основана 1853. у Топчидеру, убрзо је затворена! Остале школе су спремале чиновнички кадар.

љаком, поскакивали за реакционарним бунама, које су биле честе и престављале отпор заосталости према напретку, који је неодољиво пратио изграђивање државне организације.

Зато је сељак, кад није успевао с бунама и кад га примитивни бунтар Вучић, који је гледао назад, није могао вратити на „дукат и цванцик", пожурио да пењању терета државних и увећању трошкова сопствених нађе нове изворе. И како се прост човек много не мучи око нових проблема, већ их просто решава, често пута на своју неизмерну штету, која ће још теже пасти његову потомству, то је сељак ударио у обарање горе и у — крчевину! У то доба су биле врло популарне изреке: *Крчевина — очевина* и *Нема очевине без крчевине.* Тако се проширивала површина глатке земље, сељак је морао, трчећи за увећањем државних дажбина и својих потреба, више орати и сејати.

Али, све то још није било довољно да би се осетило јаче пулзирање свеколиког привредног живота: створена је била само повољна ситуација за бербу зеленашког капитала, али још не за успевање трговачког, камо ли индустриског капитала!

Није онда чудо што је и Хердерово испитивање руднога блага остало без последица, те ни један рудник није отворен, као што су се и покушаји с оснивањем индустриских предузећа изјаловљавали: фабрика стакла Аврамовац близу Јагодине, из које је неколико кошева стакларије у првој половини априла 1848. извезено у Турску, била је

принуђена престати, јер је раднике морала набављати са стране и скупо плаћати, а у земљи није имала довољну потрошњу, први услов, без којега се оснивање, одржавање и развијање индустрије ни замислити не може.

Оснивање тополивнице у Крагујевцу и барутане у Страгарима је извршено за војничке потребе, па су и радници за те послове са стране набављени.

Али је, у толико пре, реална потреба нагнала на оснивање хипотекарне кредитне установе. Развијен зеленашки кредит је с највећом безобзирношћу доводио у питање егзистенције великог броја сељачких породица. Да би се сељацима помогло у ослобођењу од безмерно тешких обавеза, које су их за неколике године лишавале свеколике имовине у корист зеленаша, и да би се унапредак операције зеленаша сузбијале, установљена је Управа Фондова законом од 16. августа 1862. То је *први* новчани завод у Србији! А да би се могло колико толико приступити изградњи саобраћаја, којега дотле, осем цариградског друма и још које краће линије, није тако рећи ни било, 15. априла 1864. је прокламован закон о јавним сувоземним путевима, онда, дакле, кад се појављује потреба за преносом вина, ракије, сувих шљива и још неколико артикала што их је на 5—6 година пре тога закона трговина захватила била.

Доношење тих закона, као и још неких других, одговара, у главном, расположењу Светоандрејске Народне Скупштине (1858.), кроз коју је провејавао

не само дух нових либералних идеја, што су их донели млађи људи враћајући се са школовања у Јевропи, већ и дух који се отпочео полако формирати у самој земљи као последица постепеног кретања привредног живота из његове дотадање бескрајне чамотиње и као одјек појаве диференцирања што га је, уз све јачи притисак државног фиска, отпочео вршити зеленашки капитал. У реформама политичким и економским, а не у простој промени на престолу, Светоандрејска Народна Скупштина је тражила ослонца за здравији политички и економски живот народни, више разумевања и плана у новим односима и у приликама које су биле отпочеле наступати. Да би се народ заштитио од политичке самовоље и апсолутизма, Народна Скупштина је у закон о Народној Скупштини унела била за оно доба најмодерније и најлибералније принципе о суверенитету народног преставништва и парламентарној владавини; прописом, пак, да Народна Скупштина годишње решава порез није се имала на уму само политичка гаранција за парламентарни режим, већ се хтело имати и јемства да се терети не могу самовољно гомилати и народ економски цедити. У израженим „потребама и жељама“ народним био је, опет, читав низ захтева за економским мерама и реформама, које су прилике изискивале. Дабоме, и „стари господар“ и његов син су се покорили „гласу народа“, у колико се тај глас односио на њихов повратак на престо Србије, али су и закон о Народној Скупштини и многе либералне одлуке Светоандрејске Народне Скупштине

бацили у старо гвожђе, настављајући апсолутистичку владавину. Па, ипак, при свеколиком самодржављу своме и они се нису могли потпуно и доследно оглушити о неке важне потребе које је Светоандрејска Нар. Скупштина истицала и које су време и кретање привредног живота из ранијега једноличнога мртвила готово неодољиво наметале. Кнез Милош, који је раније велику трговину сматрао за свој монопол а ситну за државни регал, и који је занате утезао у обруче својих наредаба, већ 1859. указом, који је имао силу закона, проглашује, као какав манчестарац, ***слободу трговине и рада***, а кнез Михаило покушава с најкрупнијим реформама онога доба: организацијом сељачког кредита и стварањем законске базе за изградњу саобраћаја, тако потребнога не само унутрашњој пијаци, већ и међународној трговини, у чију сферу је тада Србија отпочела полако улазити. Па и доношење грађанског судског поступка и, нарочито, стецишног поступка као да сведоче о потребама што их је изазивало кретање привредног живота и отпочињање компликација које су редовни и логични пратилац тога кретања.

Пада још у очи да је број варошког становништва од 41.374. у 1834. порастао на

1859.	године	86.841.
1863.	„	97.692.
1866.	„	116.007.

ГЛАВА ДРУГА.

ПЕРИОД ЖИВОЈИНА ЖУЈОВИЋА

После угушених револуцијâ 1848. у Паризу, Берлину, Бечу и Мађарској, настала је политичка реакција у целој Јевропи, па је нашла јачега одјека и у Србији. У тој несносној политичкој атмосфери је цензура угушила Љуби Ненадовићу један потпуно невин лист, као што је била *Шумадинка,* а у Шапцу је, прича се, неко платио да се Правди одзвони за упокој душе!

О Светоандреској Великој Народној Скупштини 1858. слободоумнији људи су држали да су стали ногом за врат политичкој реакцији. Али су се грдно преварили: најистакнутији слободњаци и најактивнији либералци из Велике Народне Скупштине, међу њима у првом реду Јеврем Грујић и Милован Јанковић, потиснути су брзо у позадину, њихово друштво сузбивено, двор је привукао к себи и поверио државну управу људима старога режима, а на столици министра унутрашњих дела све до смрти кнеза Михаила држан је „гвоздени каплар“ Никола Христић, који је имао један крут апсолутистички програм: безусловну власт централне управе, безусловну послушност народну!

Штампом је господарила цензура страшнија него у самој Русији тога доба, јавни живот је држат

у власничкој песници. Нико гласа није смео пустити, чак се свет није смео користити ни правом које би му закон допуштао. Новине тога доба су прибележиле општинске изборе у Београду свега са оволико речи: „Од близу 20.0. грађана, који по закону имају право бирања, дошао је само 21. бирач.“

Толико неучешће бирача у самој престоници, у којој је увек политички живот и јавно интересовање развијеније, него ли у унутрашњости, не може се ставити искључиво на њихов терет — као равнодушност према јавним пословима. То неучешће показује нешто друго: једну свирепу политичку систему, једну реакцију која кулминира и један злочиначки притисак, од којега бирачи не смеју да изађу на биралиште.

Једна анегдота из тога доба преставља тадашњу реакцију у пуној светлости, обасјава је бенгалском ватром.

Уроша Кнежевића, доцнијега окружнога начелника, а тадањег полицискога писара, отпусте из државне службе, не зато што би био какав црвењак, већ једино због тога што, и ако конзервативац, није могао разумети тотално угушење сваке слободе. Он онда предузме уређивати своје имање, дадне да му се кафана измолује и изради натпис, на супрот страним називима: „Грчка Краљица“, „Русија“ и т. д., српски: „Кафана код Драгачева“. Молер изради фирму и на њој, при дну и ситнијим словима, напише: „Свобода“.

Полицај прође туда, види нову фирму, и испод ње оно: „Свобода“, па одмах позове Уроша и узм га на одговор:

— Је ли оно твоје имање?

— Јесте.

— Јеси ли ти наредио да се онаква фирма израђи?

— Јесам.

— Зар онакав *бунтовнички* натпис?

Урош се запрепасти; осети као да му зазвецкаше пранге на ногама:

— Какав, молим вас?

— Онакав... онакав...; стаде полицајац дречати. Против правителства!..

Урош замоли да отиде и понова види какав је натпис. Тек тада примети оно: „Свобода“, и сети се да га полиција окривљује са те речи, држећи да је она дошла ту као демонстрација против реакционарног режима.

Позове молера.

— Молим вас, јесте ли ви оно *Свобода* написали?

— Да.

— Па, ко вам је наредио?

— Није нико...

— Је ли вас ко подговорио?

— Не.

— Па зашто сте написали!

— Знате, ради рекламе!

— Какве рекламе?

— Да би публика видела и код мене поручивала писање фирми...

— Знам, али кад човек има ту намеру, онда ставља своје име, а не *Свобода*...

— Па, тако се ја зовем...

Он је био Чех и Свобода му је било презиме!

У Србији тога доба не само да није било слободе, већ се ни сама та реч није смела написати!

Таквом политичком одговарао је потпуно и привредни живот Србије. По попису становништва 1866. бавило се

пољском привредом	90,08%
занатима	5,32%
трговином	1,54%
свим осталим	3,06%

Село патријархално, земљорадња примитивна, занати ситни и занатски рад по наруџбини, неразвијена чак и локална пијаца, трговци догоне еспап на два три коња, панађури подмирују један велики део кућевних потреба сељака, најглавнији извозни артикал стока, поглавито свиња, палоција. Тек отпочиње јачање новчане привреде, оснивање прве стајаће војске, умножавање бирократије, закључивање државног зајма, повишавање државног буџета, цветање одавна развијеног зеленаштва, — ето, укратко, привредне слике тадање Србије. Сељак је, да би наваљао држави и платио јавне терете,*) продавао

* Јавни терети су брзо расли. Сам државни буџет, који је 1861. износио 21,562.284. до 1.868. порастао је на 28.831.414 гроша пореских. Он се кретао овако:

1862.	године	26,040.440	гроша пореских
1863.	"	26,847.460	" "
1864.	"	24,487.513	" "
1865.	"	27,529.385	" "
1866.	"	27,717.619	" "
1867.	"	28,385.426	" "

стоку, једини артикал који се, услед недостатка добрих саобраћајних срестава, могао извозити, а зеленаши и каишари су му или измицали земљу из руку или га товарили новим обвезама, по оној колико духовитој, толико горкој и циничној изјави: два на два, дванајест од сто и ствар у амбар! Опадање примитивног и патријархалног привредног живота је врло лепо изражено у опадању броја стоке; ње је било на 1000 становника

године	1859	1868	разлика
коња	129	101	— 28**)
говеди	739	609	— 130
свиња	1637	1061	— 576
оваца	2203	2202	— 1

То се исто огледа и на пупилним масама: 100 породица које су долазиле под судско старање имале су

1846.—1847.	у готовини	653.	дуката
	„ облигацијама	5702.	„
	„ покретностима	736.	„
	„ непокретност.	4167.	„
		11.258.	дуката.

Посредни порези, тако звани регални данци, износили су 1868:

данак од соли	500 000	гроша	пореских
„ „ дувана	400.000	„	„
ђумрук	4,400.000	„	„
таксе	1,662.000	„	„

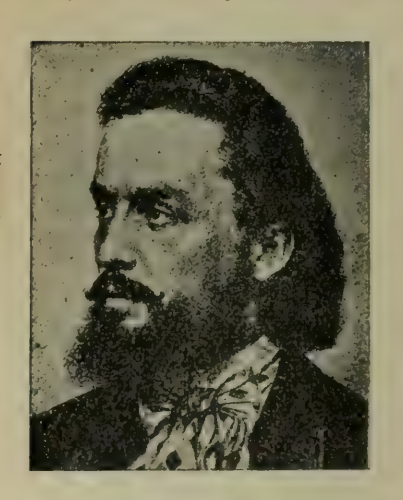
** 1833. било је тако добрих коња у Србији, да се не само наша коњица с њима могла снабдевати, него се могло 200 комада и самоме султану на поклон послати. Већ шесетих година коњи се набављају из иностранства (*Државопис Србије*, III).

1862.—1863. у	готовини	558.	дуката
„	облигацијама	4760.	„
„	покретностима	804.	„
„	непокретност.	3.787.	„
		9.909.	дуката.

Парница је пак вођено

1841. године	2789.
1858 „	27.894.

А пораст парница само потврђује да се процес диференцирања отпочео вршити. Ово је и у Народној Скупштини једне године одјекнуло с констатацијом: да је 10.000 пореских глава пропало због презадужености!

Ето, у тим и таквим приликама се појавио Живојин Жујовић.

*

Жујовић се родио октобра 1840. у селу Врачевићу (округ ваљевски), а умро 25. априла 1870. у Београду.

Он је свршио духовну академију у Кијеву, студирао философију у Петрограду и Минхену, а умро је као секретар Министарства Финансија. Поред матерњега језика је, судећи по делима којима се служио и по цитатима у чланцима његовим, знао још руски, немачки, француски и инглески.

Жујовићева јавна делатност обележена је неколиким чланцима штампаним у *Србији*, *Гласнику*

Срaског Ученог Друштва и *Летопису Матице Српске,* и она је трајала свега 3—4 године. За тако кратко време он се, као да је наслућивао брзи крај свога живота, журио да додирне више питања, да прошири критику своју на више области науке и живота.

Један од првих и важнијих радова његових је *О надници*. Главније су му мисли ове:

...Тамо где радник ради не као *госа* него као *слуга,* ту нема самосталности. Тамо где се надничарски труд одређује личном вољом предузимача а не сопственом привредом радника т. ј. оним делом у општој производњи, који спада на труд радника, тамо нема самосталности, тамо влада привилегија, монопол, иначе говорећи тамо је самосталан само један а св і остали најамниче, служе...

...Најам означава чисто на чисто право једног индивида на одређену суму рада другог индивида...

...Најамник ради не само за се него и за свога газду. Газда може и радити и не радити а да му у амбару никакве промене од тога не буде. Њему је нужно да има правни буздован привилегије па да је осигуран...

... Слободна конкуренција, т. ј. надметање с једне стране сиротиње а с друге капиталиста и привилегиста — ето то је бог правде, који је једини надлежан да проценьује људски рад...

... Надничку плату одређује нужда. . .

. . . Радничку плату дакле под конкуренцијом одређује привилегија, другим речима капиталисте осигурате привилегијом. А како капиталиста има да се стара да што већма смањи издатке при произвођењу добра неког, не би ли му тако основа за састављање новог капитала већа била, то је природно да ће се он постарати да изда радницима што мању награду, особито кад се зна да у производњи на више трошкова иде на радничку награду...

Надничку систему Жујовић изводи из правнога, јуристичког односа више него ли из економскога. Далеко од тога да нам не само дефиницију наднице даде, него и да је престави у светлости односа под којима се она појављује, као што је то учинио Карл Маркс у *Најамноме раду и капиталу*, Жујовић је, ипак, у овоме раду, први у Србији, указао с једне стране *неправичност* у награђивању рада, с друге — да је *рад основа друштвенога живота*. „Изузмите рад из друштва и друштва нема!“ узвикује он. Жујовић је противан награди коју послодавци одређују. „Награду за рад не може одредити нико и ништа до сам рад. Продукт рада раван је суми утрошеног рада“. Зато он тражи такав преображај друштвени, такав систем, који ће све људе поставити у једнаке економске односе, који ће поништити поделу на газде и слуге. На приговоре да се људи не могу изједначити, он одговара:

Не значи да развиће људско тежи да потре разлику међу људима, да уништи индивиду-

алност човечју; не, напредак људски тежи ка ***економском равенству*** људском, т. ј. чини људе у друштвеној економији, у привреди ***једнаким по вредности,*** води човештво ка оном поретку кад ће сваки члан друштва радити само онај посао коме је највећма склоњен и кад ће баш с тога свака моћ људска бити оцењивана по достојанству т. ј. кад ће се у општој радионици друштвеној налазити место за свакога члана друштва и то такво место, на коме ће он привређивати ако не баш толико исто колико и други његов сабрат, а оно близу толико.

Жујовић замишља такав друштвени поредак, у коме људи неће бити експлоатисани од стране послодаваца који су наоружани „правним буздованом привилегије", али да ће бити, ипак, награђивани, па још и различито:

Но како сад тако и свакад и довека у разним врстама радова биће и различна награда за рад.

Као и многим другим утопистима, Жујовићу није могло бити јасно: да у друштвеној производњи, која се за друштво врши, и којој сваки прилаже своје способности, не може бити различита награда за рад, већ ће сви чланови друштва бити стављени у положај да подмире своје потребе.

Други рад Жујовићев, који скреће на себе пажњу и који је важан поглавито с обзиром на само износење једнога гледишта, за ондашње прилике

у Србији врло револуционарнога, јесте ***Упоредни напредак слободе и рада*** Штета је што Жујовић није доспео тај рад довршити, јер би у целоме напису извесно имали пуније гледиште једнога мислиоца, који са безобзирношћу насрће на заблуде укорењене у тадашњој српској јавној мисли.

Са одлучношћу једнога чврстога уверења он одмах удара на званично гледиште цркве о стварању света.

> Човек је најсавршенија *форма* органичка што се непосредно рађа од најближе јој претходеће форме. Но време за које је једна форма прешла у другу, т. ј. време што је проникло док је човек од мајмунског облика добио човечји облик не да се определити; зна се толико да је оно многовечно и да обухвата хиљадама хиљада година.

Прелазећи, за тим, да говори о слободи човечјој и узроцима који човека гоне да живи у друштвеној заједници, Жујовић вели:

> ....Индивид чоечји апсолутно је слободан, „слободан као птица у гори“, кад се узме изолиран од себе подобних. На против, чим дође у додир са себе подобним, онда му се грози опасношћу да може бити стешњен у својој слободи...

> ....Тежња к апсолутном слободном чоешком себеизображавању је вечна и неизменива и за то ће вечито гонити чоека да уклони с пута све што га у томе изражавању његове уну-

трашњости, његовог духа сиета, другим речима да вечито ратује за слободу. Апсолутна, безгранична слобода остаће као вечита мета којој ће чоек ићи, коју ће вечито тражити, јер је само такова слобода у његовој природи и другом га слободом није могуће задовољити..... Тежња к апсолутној слободи јест закон људске природе.....

...Друштво је резултат разлога, рачуна, *ума* а није резултат осећања...

..*Идеално савршен чоек не потребује друштва*...

...Друштво је услов без кога је немогућно људско развиће, људски напредак. Савршен чоек истина не потребује друштва, али за то несавршен без друштва је осуђен на вечито дивљаштво. Залуд лична снага и односно надмоћије једног индивида над другим, залуд дар, геније и ма каке способности — индивид без друштва нема перспективе, нема будућности; нема напретка сем онога апсолутног за који може да зна може бити геологија, но историја не. У тој идеји имамо највеће и најсигурније јемство за развиће „љубави к ближњему“, јер се та љубав оснива на чистом рачуну, чистом *интересу* чоештва. „Ја немам куд без тебе а ти немаш куд без мене“ — треба ли и може ли бити сигурнија побуда и сигурнија основа за развиће љубави међу људским индивидима. Јест, љубав к ближњему није принцип осећања,

није принцип срца или животињског нагона, него је принцип рачуна, интереса, разума. Без тога љубав к ближњему нема смисла, није никаква врлина, није елеменат грађанствености и просвете и најпосле нема будућности. А историја и практика показују да с људским напретком, са развићем, са просветом развија се и шири напоред и љубав међу људима. Љубав и слобода по томе не само да не потиру једно друго, но се на против представљају као једна другу допуњиве црте идеалнога облика људског..

...Номадско друштво не скита се тек онако и није се за то здружило да се скита. Скитање је овде *услов рада* и у колико први удружени рад захтева скитњу у толико ова и постоји. А рад номадски своди се сав на *сточарство*. У сточарству је дакле рад нашао први израз свое удружености, премда само по себи то је само једна врста рада, једна грана на свепотентном, колосалном дрвету које ће да се грана до бескрајности, дотле док чоек не постане бог, а сви људи земни богови!...

Жујовића с свим оправдано истиче социални моменат као пресудни, који увек одржи победу кад се сукоби с „човечјом природом“, како би то рекао Карл Кауцки: друштво је увек јаче од „човечје природе“, т. ј. индивидуума.

Као што на томе пољу сузбија заблуде које су биле ухватиле корена у „ученоме свету“ у Србији, тако исто Жујовић, поводом једнога дела Алимпија

Васиљевића, помоћу Бекла и „нових принципа историјске науке“ напада на идеалистички историски правац.

....Нестало је *судбе* и *случаја*, њихово мјесто заузе *резон*, нужност. Ништа не бива „тек онако“, већ све за то, што му се на ино не може...

....Кад бјесне таласи морски, кад се мутљају страховити облаци, кад сијевају грозне муње и грувају громови, кад се земља тресе или кад страшни вулкан сукће из свог адског ждријела огњевито камење и пепељаву лаву — ту кажу да владају извјесни *закони*. А кад гладан краде, „када Раде иде у хајдуке“, „кад се Ђорђе диже на оружје“ и т. д. и т. д. — ту кажу да нема закона, ту веле да влада *воља људска!* А шта је то воља? Под том ријечју разумијевају некакву *силу* у чоеку, која дјејствује независно од побуда, која чисто гони чоека да чини оно, што чоек обично чини. Ну такве силе у чоеку нема, а то што зову вољом није ништа друго до метафизичка шахматна даска, на којој се играју који друга посла немају...

....Све бива по *морању*.

....Друштво садржи у себи зачетке свих преступака, који ће се у њему свршити, јер у том друштву постоје сви услови, који потхрањују пријеступе, а преступник се ту јавља чисто као оруђе. Друштво, дакле, ма у каквом стању било, претполаже извјесни број и извјесни поредак преступака, који су за то неопходна

пошљедица његова, т. ј. друштвене организације. И, наравно, чим је друштво савршеније, чим му је организација боља, тим ће мање у њему бити преступака. *То је закон*...

Такав је Жујовић у теорији, такви су његови економски и филозофски погледи.

Али је он журио да изрази своје гледиште и о питањима практичне политике, о питањима која су интересовала јавност Србије онога доба.

Политичку реакцију, која је тада беснела, он је обележио овим речима, јединим које су се испод цензурске писаљке могле провући:

> . . . Стара полицијска система морално је уназадила наш народ у опште. . . .

На супрот једном свирепом политичком режиму он истиче:

> . . . Наше је начело ***највећа слобода какву само допуштају наше прилике.*** До таке слободе, долази се слободом говора и договора, дакле слободом штампе, слободом удруживања и слободом народне скупштине. Све те слободе треба да ујемчи закон.

Може нама сад изгледати да су то сувише скромни захтеви. Али, у оно доба апсолутизма власничког, потпуног бесправља народног и осуства сваке слободе, остварење и само ових захтева био би колосалан напредак!

Поред остварења политичких слобода и грађанских права, Жујовић је нарочито истицао потребу завођења школа и унапређења народног просвећивања. Он је врло јако истицао потребу отварања

професионалних школа, оснивања школских башта и завођења среских школа. Што се тиче основних школа, он истиче један предлог и „апелује на јавно мнење“ да га прихвати.

> . . . Мој се предлог састоји у овом: 1) да се школе по местима где се подижу систематишу тако како ће бити доступне што већем броју ученика; 2) да се школе граде по *плану* удешеном за удобно и здраво живљење ученика; 3) да ученици по правилу имају постојано живљење код школе. Само оним ученицима што су из истог села у ком је и школа да буде дозвољено одлазити преко ноћ својим кућама; 4) да се ученици по правилу хране код школе. Ради тога свака школа мора имати свога кувара, кога ће плаћати дотичне општине које су и школе подигле. Храна да се скупља свагда на време и то по *ревени* и по *могућству од свију дотичних општинара* осим оних наравно који су крајње сиромашни и који су с тога и од данка ослобођени. Тако исто и сва средства као оруђа учења, као што су књиге, артија, пера, мастило и т. д. да се набављају за све ученике на рачун дотичних општина. Најпосле 5) да код сваке школе где могућно буде има по једна стара женска која ће пазити за дечјом чистоћом и коју ће платити држава. . . .

А како је, услед повећавања државног буџета и потребе да се обезбеди ануитет зајмовима чија је серија тада отпочела, настала нужда да се порески терет повећа, то је Жујовић сматрао да је

позван проговорити опширније о пореској реформи. Тога ради написао је *по Прудону* низ чланака под насловом *Општа начела за реформу данка у данашњем друштву*. Интересно је и карактеристично не само за гледиште пишчево, већ и за Прудона, по коме је расправа написана, да Жујовић изјављује:

> ....Данак је *плата држави за њене услуге држављанима* или део који прима сваки држављанин у општем трошку око услуга што се чине народу коме сваки од њих припадлежи...*)

Жујовић се умешао и у расправљање питања о грађењу железнице, које је тада занимало јавност. На питање: *Да градимо или не градимо гвоздени пут?* Жујовић одговара: пре подизања железница треба подићи путеве, унапредити земљорадњу, просвету, професионално школовање, спремити рударске раднике и т. д. А на журбу оних, који траже да у земљу уђу *страни капитали*, он одговара:

> ...Државу обогаћавају не друге државе и њихови капитали него њена сопствена снага и њена мудрост. Сокове за напредак она мора тражити и наћи у себи самој, а иначе она мора пропасти. Туђински ли је локомотив и туђински ли су капитали онај резервуар, из кога ми ваља да црпимо те сокове?...

* Интересантно је да Карл Ренер, који се обележава као опортунист у аустриској социјалдемократској партији, кад је реч о порезима, изјављује: „Тактично социјална демократија стоји на гледишту, да не сме порезе гласати чак ни директне.“

На четири месеца пред смрт Жујовић је два недељна дана водио пред публиком усмену дискусију с Влад. Јакшићем, управником Државне Статистике, око гледишта Јакшићева на карактер нашега извоза. Доносећи извештај о томе диспуту, *Србија* констатује да је Жујовић сјајно победио, па додаје: „Г. Јакшић се сплео на старој меркантилној системи, која је давно пала, по којој извоз производа одређује ступањ богаства и привреде... Он би желео да се повише извози. У вредности новчаној напредујемо, али са извозном количином не. Г. Жујовић доказа цифрама да то није никакво зло, кад се за мање труда добије више или кад се цена једноме производу увећава“.

У то време је Жујовић писао и о закону о радњама који је тада припреман и који је требао да замени стару еснафску уредбу, али се у томе чланку не дотиче радничке заштите. Свега једаред додирује помоћнике (калфе): он је за помоћничке испите, како би се газде натерале да шегрте одиста и уче занату.

> ... Што се тиче калфенских испита за мајсторско звани е ја мислим да ови испити не морају бити тако обавезни као шегртски. Признавајући принцип слободе рада ја сам мнења да се калфама не смета занимати се својим послом па био он зналац тога посла или не био. Но носити име *мајстора* без сведоџбе о дествителном мајсторском знању једног посла ја бих забранио сматрајући то као јавно обмањивање. Име *мајстор* ваља да означава степен

осведоченог знања којим нек' се поносе само истински мајстори, а не и шарлатани...

А како је и у оно доба београђане интересовала цена хлеба, тај је интерес и Жујовића изазвао да се том ствари позабави. Он је противан *деоби* и таксирању хлеба по *врстама*, јер ће, вели, онда сиротиња добијати гори хлеб, често и по сразмерно скупљој цени.

О односима Србије према појединим земљама, Жујовић од Мађара тражи „лојално поштовање наших националних права и онда заједнички рад на оцепљењу Мађарске од Аустрије", а према Русији формулише овакав однос:

I. Симпатије наше приљубљују се демократским начелима и демократима у Русији.

II. Грађанску слободу и грађанску правду — ето шта желимо ми себи и Русима. С таком Русијом само ломићемо ми вазда пријатељски колач.

Што се тиче питања о уједињењу Српства, о коме се онда много певало и здравило, и Жујовић о њему често мисли и пише: „Без уједињења, вели он, ништа нисмо и ништа не можемо ни у коме погледу постићи".

Ето, у главном, делатности и гледишта Жујовићевог. За њега у писмима сестрама Нинковићевим Светозар Марковић вели: „*то је био први социјалиста међу Србима*".

Колико је, пак, и од противника социјализма цењен, сведочи реферат Чеде Мијатовића на један

посмртни рад Жујовићев поднесен Српском Ученом Друштву, у коме се, између осталог, вели:

Осећам да ми је дужност то, да на крају свога чланка одам заслужно признање књижевнику који нам је прерано отргнут, резносном једном борцу на пољу науке. У времену кад се ударају темељи науци у народа српског нама је и требао човек, који ће особеношћу својих назора изазвати дискусију о важнијим питањима науке, дискусију која је у својим последицама увек само од користи могла бити по науку. Ако је од стране покојниковe и пала понекад по нека жестока реч, она му данас не може мутити искрену жалост за њим у свију који поштују науку, јер и та жестина произлазила је само од суревњиве љубави к науци. Ово тим пре и тим искреније признајем што сам се баш нарочито ја сукобљавао са Жујовићем на бојноме пољу критике зарад проналаска онога што је право и истинито, на бојноме пољу на коме и кад има победилаца побеђених нема!

Интересна је само ствар да Жујовић, ма да социјалиста, ни речи не говори о *класној борби* која је у његово доба потресала Јевропу, о *Интернационали* која је тих година развијала своју делатност, о *радничким организацијама* у капиталистичким земљама. Само на једном месту, говорећи о *Научности Политичке Економије*, он помиње „радничке покрете у свој западној Јевропи, које економисте зову револуционарним покретом“.

Жујовић не зна за Маркса, који се тада већ био прочуо, ни за Ласала, који је већ био потресао јавност једном енергичном делатношћу и једном неуздржаном борбом. Жујовић не помиње ни Чернишевског. Он цитира Прудона али није прудониста. Он цитира Миља, позива се на њега, али га не усваја. Њему је у вољи буржоаски писац Рау, врло га радо цитира, али ипак зато напада ***буржоавну*** економију, ***буржуазну*** науку, ***буржоазно*** гледиште. ***Жујовић није имао социјалистичке школе, није имао сформирано и консеквентно социјалистичко гледиште. Он је био социјалист утопист.*** Он је од оних социјалиста, који, по речима Марксовим и Енгелсовим, „на место истинских потреба заступају потребе истине, а на место интереса пролетаријата интерес људског бића, људи у опште, људи који не припадају ни једној класи, људи које стварност не познаје, већ само магловити предели философске фантазије“.

При свем том, с обзиром ***нарочито*** на време и прилике политичке, привредне и друштвене у којима се појавио и радио, Жујовић је наш великан не зато што је какво велико и важно дело дао, него зато, што је ***први*** социјалиста у Србији био, што је први међу Србима изустио: да „постојећи друштвени односи нису ни у колико стални и вечити, него се непрестано мењају“; његова је улога драгоцена, јер је будио критички дух у епоси, кад су певане оде султану упоредо са сањањем Душанова царства, кад се певало славују и кад су свеже надгробне плоче ваћене и доношене у Народни Музеј као споменици „старе славе и величине српске“.

За нас још може бити од интереса питање: од куд Жујовић у *онаквој* Србији и под *онаквим* приликама да буде социјалиста? Одговор је дао, и за њега и за многе друге, Панекук у једној својој значајној расправи. Он вели: „Социјализам заступа самосталност сваке нације, он је против свакога притиска и експлоатације, против апсолутизма. Ето зашто се у потиштеним нацијама порађа једна силна симпатија према социјализму. За време руске револуције (1905) потиштене нације, на пример Кавкасци, дадоше један велики контигенат за социјалистичку фракцију у Думи. Револуционарни елементи из оријенталских земаља, бежећи из своје отаџбине услед владиног насиља, налазе у западној Јевропи помоћи и фактичке заштите само код Социјалне Демократије. Они, ма да немају пролетерски карактер, долазећи и налазећи се у непрекидном додиру са Социјалном Демократијом, примају њезине идеје и лозинке. Револуционарне класе на Истоку, благодарећи заједничком непријатељу — јер је оријенталски деспотизам оруђе јевропског капитала — осећају се сродне с *револуционарном класом* на Западу. Либерална идеологија једне класе, која на Западу већ дуго време господари, не може на Истоку да служи као покретач за једну заносну борбу буржоазије која се диже; то може да учини само Социјализам, најслободнија идеалогија. Онда, када се она стави пред практичке задаће, кад се револуционарне класе издиференцирају и сазнаду своје стварне интересе, тада вође напуштају црвене социјалисте и иду умереним либералима“.

ГЛАВА ТРЕЋА.

ПЕРИОД СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА.

Док је Жујовић био само теоретичар, дотле је Светозар Марковић пропагатор, агитатор, организатор, човек акције, борац. У првом његову раду што га је као перовођа српске општине у Петрограду 1868. писао и објавио у *Србији* — видите човека који не само критикује оно што му се не допада, већ и предлаже на место тога оно што он сматра за добро, одлучно се залаже за своје гледиште и не допушта вам никаква оклевања, већ вас неодољиво подстиче да се за ствар ангажујете, да ступите у акцију.

И, какав је у тој првој својој публикацији, такав је и у свима осталима, па је такав и у писмима, и у практичној делатности својој. Он мења извесне погледе, он се прилагођава ситуацији коју је раније превиђао, али непрекидно сталан остаје у једноме: све што проповеда, он би хтео да се претвори и у дело, да се оживотвори. Зато је он изразити представник оних људи, којима није много стало до кабинетског теоретисања, већ до стварања.

И зато, докле је Жујовић и савременицима својим, осем најужем кругу школованих и учених људи, био непознат, и докле никога за социјалисту

није задобио, нити иначе каквога утицаја оставио, дотле је Марковић задобијао људе за социјалисте, имао врло широк и дуг утицај, стварао себи ученике и био од оних ретких енергија и духова, којега и после смрти нараштаји узимају за пример и два супротна покрета — радикални и социјалистички — сматрају га не само за свога претечу, већ и за непосреднога оснивача.

А Марковић у своме политичком развијању има три јасно оделита схватања, да у њима три различита покрета могу гледати свога претечу: по првом периоду га могу својатати бољшевици, по другоме је он сјајан оснивач социјализма у Србији, по трећему периоду његова схватања прилика у Србији и практичне делатности — радикали га могу сматрати ако не својим оснивачем, ако не својим учитељем и идеологом, а оно, свакојако, и, у осталом, с правом као најдаровитијега критичара политичке реакције и привредне и културне заосталости, у којој је улози радикалној партији утро пут и отворио очи за даљи њезин самосталан рад и борбу.

Први је период код Марковића најкраћег трајања, трећи најдужега.

Први период обележава оно доба у коме је Марковић био под непосредним утицајем руских *народовољаца*, из којих су никли и Бакунин, и марксистичка Руска Социјална Демократија, и партија социјал-

револуционара са свеколиким примесама пролетерским, ситнобуржоаским, сељачким и интелектуалским. Тај први период Марковићев је најизразитије истакнут у његову рапорту што га је поднео руској секцији Интернационале о приликама у Србији, у рапорту који је у нас објављен под насловом *Политички и економски положај раденичког сталежа у Србији* Не само у духу ондашњих *народовољаца*, већ чак и у стилу Херценовом, који, у том истом времену, говори како је готово сва Русија само *радни народ* и како је он зрео да уђе у социјализам, и Марковић Србију „земљоделског сталежа“, нарочито још и за то што тај „сталеж“ осиромашава, сматра за материјал способан примити и извести социјалну револуцују која би на западу започела.

И ако сав под утицајем руских *народовољаца*, Марковић, ипак, и баш тада, показује извесна запажања, која нас непосредно уверавају о недостатку објективних услова за револуцију у Србији, као што је, на пример, запажање о недостатку индустрије. Ето, *то* запажање је објашњење факту: да се он могао врло брзо ослободити *народовољске* идеологије, чим је добио прилике да се ближе упозна с модерним, т. ј. научним социјализмом.

За познавање тога првога и најкраћега периода у социјализму Марковићеву, довољно је истаћи само неколико ставова из поненутога рапорта његова.

Индустрије готово никако и нема у Србији.

На земљорадничком сталежу стоји свом тежином сталеж занација и трговаца с поврх ових сталеж бирокрације.

Сталеж трговаца и капиталиста у Србији је сасвим мало развијен, а сталеж бирократије готово једини и састаља сталеж експлоататора.

... Сав се народ, по његовом умном и политичком положају, дели на класу која влада — интелигенцију, и класу над којом се влада — прост народ. Први су васпитани савршено у бирократском духу и занимају се увођењем разних француских, пруских, аустриских и других ујдурама, које су угушиле у народу свако слободно развијање и деморалисале га; друга класа остаје без сваког образовања. Није мучно погодити ***како се је морало развијати економско стање народа у оваквим приликама.***

Мали сопственици — сељаци у првој фази развића српске грађанствености једва су могли толико да зараде колико да своју породицу изране. Што су се више развијале државне потребе, т. ј. владајућа класа и њезино издржавање, тим су се више повећавали разни данци, а с тиме и сиромаштво радничке класе. Непродуктивна управљајућа класа изазвала је још и другу непроизводну. Образовани чиновници — што није никакво чудо — имали су куд и камо више потреба за живот, него ма какав сељак; њима се прохтело да имају раскошан „мебел“, драгоцене украсе — једном речи, све што усавршава „комотан“ и раскошан живот. То је изазвало класу трговаца, који су ван земље куповали ове ствари за потребу чиновника или „господе“, као што их у опште зове српски

сељак. Ви би сте се зачудили кад би ма у којој вароши у Србији видели дућан, у коме би свагда нашли ствари од најновије париске моде; а међутим у целој Србији ни у *једној* вароши не можете видети да се израђују најпотребније ствари за земљорадњу: косе, лопате, држаље, грабуље и т. д. све се то довлачи из Аустрије. У Србији се махом народ занима земљорадњом, а и до данас тамо нема ни једне земљоделске школе! Ја хоћу да вам у истини покажем такав ужасан контраст с тога, да бих вам у један мах могао показати како је економско развиће српског народа ишло сасвим наопачке, у пркос свима захтевима науке и здравог разума.

... Слика размене производа у Србији: једини продуктивни земљоделски сталеж производи сирове продукте, од којих продаје толико, да може исплатити порезу, а ако му остатак не стигне за издржавање породице, онда мора да гладује или да се задужи, што је сасвим обичан појав.

Један од тих продуката, који се прода, иде на само издржавање земљорадничкога сталежа у самој Србији, а други део иде преко трговаца на страну (ван земље) у размену за друге раскошне ствари, које су потребне вишој класи и која их купује од своје плате, коју јој сиромашан народ даје. Трговац, вршећи овај тројаки процес: шиљање земљоделских продуката на страну, добављање еспапа са стране и размена ових еспапа са платом чиновника, разуме

се, вуче отуда добити толико колико не само може да живи, него још да се уздигне у онај виши сталеж, и тако тече капитал, докле међу тим сељак с дана на дан у све већу и већу беду пада.

... Сад је у Србији настао процес, у коме ће цео народ да стане у један сталеж пролетаријата.

... Број људи, који не могу да плаћају данак, с дана на дан све већи бива у селима и у варошима, а у околинама већих вароши сва је земља прешла у руке неколицине, и сељак ради на туђој земљи.

... И тако се у варошима приметно образује сталеж трговаца, капиталиста, нарочито у Београду, који је постао магазин за стране фабрикате.

... Ко је пратио економски развитак у Србији за потоњих десет година, тај је могао да примети како се брзо врши процес поделе народа на класу пролетаријата-радника и класу капиталиста. Раденички сталеж брзо корача ономе стању, у коме пропада и противу кога устаје цео раденички свет на западу.

... Раденици на западу јасно су истакли на среду: да ли мора раденички сталеж у народу да трпи експлоатацију мањине, и да ли он може да измени своје становиште и да ли може да удеси своје живовање на таким начелима, да би свака експлоатација била немогућа. Најбољи је одговор на та истинска питања — *интернацијонални савез раденика*.

У српском народу друштвена питања још нису тако рашчишћена, да би их могао раденички народ разумети, али из средине српске омладине сад се већ образује партија која је одушевљена начелима, која су истоветна са начелима интернацијоналног савеза.

... Положај је раденика у Србији више или мање аналогичан са општим положајем радничког света у Јевропи.

По томе и цељи њихове морају бити једнаке и путови аналогични. Нека би само један пут била утврђена права цељ и прави пут, и ми смо убеђени, да ће српски народ брзо поћи на томе путу к правој цељи и тим лакше, што је у њему сталеж, коме је у интересу да одржи садањи ред ствари, веома малобројан и слаб. Надамо се тврдо, да неће дуго проћи а *интер националнa* пропаганда брзо ће се развити у Србији, и интернацијонална организација обухватиће и омладину, трговачке и земљорадничке заједнице народа.

Ко би прочитао Херцена, нашао би исте мисли и исте закључке; оно, што је и код Херцена и код Марковића заједничко, јесте: утопија ***народовољаца***. Цео је рапорт Марковићев у духу ових цитата, те кипти нетачностима факата, погрешним тумачењем појава и крајне наивним закључцима.

Али, и ако се свих утопија није убрзо ослободио (а неких се није ни нешто доцније сасвим отресао), Марковић је *врло брзо* корегирао тај свој рапорт: у ***Неколико речи ради објашњења са читаоцима***,

које служе као предговор његовој књизи *Неколико чланака*, он напушта раније *народовољачке* мисли и у духу марксистичком изјављује:

„Код нас нема онаке поделе на *капиталисте* и *раднике* као што постоји на западу. Наш радник још није у маси *пролетер*, али у начелу наша је привреда *на оном истом темељу на коме је и на Западу* и са развитком привреде и образовањем капитала ова раздвојеност мора се развити као и тамо *и већ се сад приметно развија*".

Од тада настаје други период у његову политичком развитку; тада Марковић пушта читав низ чланака и расправа, које би у оно доба чиниле част најизразитијем пролетерском и социјалистичком покрету. То су: *Друштвена и политичка борба у Јевропи*, *Погибија Париске Комуне*, *Комуна и Интернационала*, *Бели Терор* и т. д., а нарочито *Радничко Питање*, најгенијалнија прерада Марксовог и Енгелсовог *Комунистичког Манифеста*. И колико се додиром с модерним социјалистичким покретом и проучавањем Маркса и Ласала, ослободио круга мисли руских *народовољаца*, најбоље се види по томе, што су он, Никола Пашић, Пера Велимировић, Влада Љотић, Срета Анђелковић, Пера Ђорђевић и сестре Нинковићеве, као присталице Марксове Интернационале, одбили *Програм* и *Српску Социјалистичку* Партију основану 1872. у Цириху од српских бакуниста и у Бакунинову присуству, па су њега, Светозара Марковића, који је и пре и после гоњен од власника, они, доцнији стубови реакције, некоји од њих чак и шпијуни дворски и владини, исклу-

чили из „партије“ као „издајника“ и „агента буржоазије“!

Утицај марксистичке школе је Марковића не само ослободио *народовољачке* утопије, већ и оспособио да, служећи се марксистичким, т. ј. материјалистичким, дијалектичким методом, изврши једну и опширну и плодну критику социалног и политичког стања Србије, да готово брутално притисне болна места и изазове гласан јаук болесников, али да укаже и пут којим треба поћи у лечењу.

Марковић је у главним линијама имао права, ма да се многима чини да је стварни развитак Србије и практични живот показао како је он био илузиониста и утописта. Нема сумње, да *борац* често пута и у изради слике стања употреби јаче боје и у излагања перспектива дâ више маха својим жељама. Овоме су се греху могли измаћи Маркс и Енгелс у својим теориским анализама и у филозофским расправама; али, кад су се год као *борци* јављали, нису избегли опасности да својим *жељама* пусте више маха: позната су, на пример, њихова предвиђања о социјалној револуцији, која су, на жалост, изневерила и њих, тако дубоке умове! Али, као што ти погрешни детаљи, (у којима се *борац* лако може преварити просто за то што се налази у таквој улози која га излаже опасности да и сâм себе превари, докле је као *мислилац* и *научар* потпуно поуздан), ни у колико не слабе величину једнога *научнога метода* што су га Маркс и Енгелс пружили и којим се данас служе не само социјалисте, већ и многи други свет, тако и претераности у де-

таљима код Марковића не могу се узети за претекст да се он у целини, чак и у главним линијама, огласи за илузионисту и утописту.

Не губећи из вида да је Марковић не суви теоретичар, већ борац, ми се не можемо чудити ако се, познавши боље стварне прилике Србије и усвојивши марксистички, материјалистички метод, брзо ослободио ***народовољачке*** утопије и ако је, као практични борац, постављао захтеве за реформе које су, ***према политичком и економском стању ондашње Србије***, управо ***тада биле на дневном реду***, које су биле ***услов за бржи развитак*** Србије, а тим самим — и предуслов за јачање и напредовање ***правог*** социјалистичког покрета.

Он горко осећа како је Србија неразвијена, једнолична, да у њој није извршено јаче социално диференцирање, већ да још влада готово примитивна привреда:

> Човек, који сам мора да буде све и сва, да сам буде и орач и дунђерин и колар и ковач, дабогме да не може бити ништа као што треба. С тога кад подела рада није развијена у народу, троши се врло много снаге а производи се врло мало па и то рђаво. Сиротиња је неизбежно свезана са првобитним газдинством.

Зато: а) што је привреда неразвијена, б) што је оскудица у квалификованој радној снази и в) што су капитали оделитих занатлија за прерађивачки и сељака за производјачки посао недовољни да би привреду *брже* кренули, Марковић је сматрао да, под стварним приликама у каквима је Србија онда била и

какве је он запазио, треба ону постојећу ***квалификовану радну снагу*** и ситне, ***незнатне капитале***, удружити у задруге, које би, ***удруженим средствима за производњу и радном снагом,*** кренули привредни живот напред и створили предуслове и за бујан капиталистички полет и за нормалан социјалистички покрет. Али, да би се способна радна снага умножила — он тражи брзо завођење професионалних и стручних школа; да би се привреда окрепила обртним капиталом, којега појединци нису тада имали у довољној мери — он захтева оснивање установа које ће у се прикупити „народни капитал“ и извршити своју мисију:

> Организацијом ***народних*** банака свуда по окрузима, са централном државном банком, које би све стајале у вези, створити у Србији са свим нову финансијску систему. Овим начином прикупити народни капитал у више центара, одакле би се подмиривале не само текуће „државне“ потребе — односно окружне, среске и општинске потребе, већ би се управо покретала индустрија и трговина ***народним*** капиталом.
>
> ...За производњу треба двоје: рад и главнина.
>
> Рад — то је не само радничка снага, већ и вештина и знање.
>
> Главнина — то су алати, машине и материјал за прерађивање, зграде удешене за разне врсте производа, путови и средства за пренос и саобраћај, а пре свега средства за издржавање радника.

Кад хоће да се увелича имућство једнога народа, онда се мора најпре и најпре гледати како ће да му се *производња ојача*.

А ако се хоће производња да ојача, онда се пре свега мора гледати из основа: *да се радна снага умножи и усаврши и да се главнина умножи и усаврши*.

Ван овога двога, што је нераздвојно скопчано, нема другог начина да се уништи немање у једном народу.

Све то Марковић истиче не само као потребу да се Србија развије, већ и као лек противу зла које се почело јављати у форми доста очајној: да се, као што он нарочито наглашава, „код нас образује пролетаријат без капиталиста!“

Настојавање његово око оснивања *производачких задруга*, није, дакле, условљено његовим утопистичким назорима, већ *фактичким стањем* које је тада у Србији било, у којој су *тек биле основане па убрзо банкротирале* неколике *капиталистичке* установе, па је пробао не би ли се што постигло бар у задружној форми! *Недостатак* слободних капитала и *невоља* целе нације која је долазила од привредне неразвијености — ето то су елементи који су упућивали једнога социјалисту да болно место притисне, да рану загребе и да на пут укаже, на пут који се *тада* и под *оним* околностима могао *једино* наметати човеку свесном *неодољиве* потребе за што бржим привредним развитком, који би целом народу колико толико уштедио тешке болове од сиромашења и недостатка модерне капи-

талистичке привреде и који би, такође, донео жељене резултате и за један *прави* и *здрав* социјалистички покрет. У много и несразмерно тежим и несретнијим околностима је Марковић пружао овај рецепт (и друге још!), него што су биле прилике у Немачкој кад је Ласал нешто слично препоручивао. Марковић је овим задругама желео изазвати привредни живот, Ласал је потрошачке (и произвођачке) радничке задруге препоручивао као један од најуспешнијих облика ослободилачке борбе. И ма колико да цени Ласала и његове намере, Марковић ипак констатује да је Ласалово ограничавање радничког питања на једној доста уској бази „неумесно и непрактично“, те да је то

> ....очевидно принудило радничку партију у Немачкој, те је одступила од програма Ласаловог и усвојила далеко опширнији програм за друштвено-економску реформу — програм Интернасионале.

И док се у Немачком социјалистичком покрету и данас с пијететом негује захвална успомена на Ласала, у нас се Марковић, који је јасно видео *стварно* стање и који је из њега тражио излаза путем *развитка,* без мало огласио за утописту! Међутим, прави утописта нити би водио рачуна о постојећим стварним приликама, нити би препоручивао напредне и могуће мере за излазак из тога стања путем *развитка,* већ би, просто на просто, баш *такво* стање *заосталости* огласио за *зрело* да социјалисти узму власт у своје руке и да непосредно остваре — социјализам!

Неки би, опет, огласили Марковића за опортунисту баш за то што тражи излаза из мучне ситуације, што препоручује мере које би привредну заосталост замениле *развитком капитализма!*

Међутим, то, што је Марковић радио, није улога ни утописте, ни опортунисте: *у једној крајне неразвијеној и заосталој земљи развитак капитализма је по својим последицама не само колосалан напредак, већ и несумњиво врло револуционаран процес.*

Кад ми и данас тражимо изграђивање саобраћаја, регулисање река, исушивање бара, пошумљавање голети, отварање рудника, електрофикацију, увођење савршенијих алата, справа и машина, подстицање производње да постигне највећна могуће границе, потпуно национално уједињење, стварање најопсежније федерације балканских и подунавских држава, изборну управу и народну самоуправу, прогресивни порез и т. д., све реформе које су могуће у оквиру буржоаског реда ствари и које дају још већега подстицаја за бујан развитак капитализма, ми ни за тренутак не напуштамо своју социјалистичку позицију. На против, ми је само појачавамо и чинимо сигурнијом; јер, у колико се брже капиталистичко друштво развија, у толико се оно брже изживљује и у толико смо ближи остварењу социјализма. Ко би непрекидно понављао само: „Крајни циљ! Социјална Револуција!“ а оставио да се људско друштво дави у мизерији, тај би био врло лош социјалиста, као што је, по Христовим речима, врло далеко од Бога онај који непрекидно понавља: „Господи! Господи!“, али заповести Господње не

испуњује. Не одступајући од свога *основнога* гледишта, не чинећи никакве концесије које би то основно гледиште компромитовало и не заносећи се илузијама било бунтарским било компромисним, добар марксиста ће и добар социјалиста и сам сарађивати историском развитку на тај начин: што ће просвећивати, уздизати и организовати радничку класу и водити ***непомирљиву класну борбу***, па њом гонити буржоазију да што *брже* и што *потпуније* одигра своју историску мисију; тако ће он најбрже и најпотпуније подстицати историску припрему објективних и субјективних услова за остварење социјализма.

Тако је Марковић схватио свој задатак и своју улогу у овом трећем периоду свога социјалистичког развоја и рада. А то је схватање његово и социјалистичко и марксистичко. Само анархиста и буржоа се не могу с њиме сагласити.

Кад се бори противу *бирократског система*, он није ни утопист ни демагог; он није у заблуди да друштво људско може дезорганизовано бити, нити крешти: „нећемо и недамо!“ Он увиђа само да бирократски систем не само не ујемчава личну и имовну безбедност, грађанску слободу и уставна права грађана, већ ни развитак привредни и културни; он налази да је самоуправа народна не само јемство да се не зацари тиранија, већ и услов бржега привреднога и културнога напретка. Зато и вели:

> Питање о самоуправи — то је питање о хлебу... У сваком патријархалном народу, где је производња неразвијена, самоуправа је управо

природна и неизбежна ... Произвођач, који сад са својим целим радом једва толико заради, да може да живи, добио би већу вољу за рад, кад би видео већу корист од свога рада. Осим тога, сваки појединце осећао би већма свој човечански понос, кад би се осетио као *грађанин* у својој земљи, коме је предато у руке да се брине о себи, о општини, округу, држави — у правом смислу те речи, а не само по имену, као до сада, а ништа тако не дејствује, да се народ извуче из сиромаштине, као развитак човечанских осећања у њему и појмова о свом достојанству. Нагли развитак мисли, што је неопходни резултат слободе и самоуправе, то би још већма потпомогао. На окр. скупштинама, народ би се световао о својој кући, својој њиви, стоци, у опште о поправци свога стања. И то не би били само празни звуци или празне речи на хартији; већ, како народ има у сваком округу законодавну снагу и финансијску власт, т. ј. прикупљен капитал у својим рукама, он би својим решењима придавао *новчану* снагу. Подизање земљорадње и радиности ишло би у самој ствари народном помоћу у *огромном* размеру. Док на против сада „држава" једва је у стању да помогне поједине предузимаче, већином себичне шпекуланте, и то товарећи нове терете на народ ... Питање о хлебу — то је питање о самоуправи.

И ту он ни мало не греши: не само да је тиранија обуздавана, већ и привредни развитак је и

бујнији и бржи био у оним земљама, у којима је већа самоуправа завођена, као, на пример, у Инглеској и Америци; па и у самој Немачкој је привреда бујнија него ли у Француској поред осталога и са тога разлога, што у њојзи, поред свеколиког прусизма и кајзеризма, ипак није било онога и онаквога челичнога централизма и цезаризма, од којега Француска пати више од 100 година.

Бирократски систем, чак и кад би његови преставници имали и најбоље намере и најлепше жеље, није у стању ни поуздано констатовати стање појединих грана народног живота, ни одредити сигуран лек недостатцима. Само у самоуправи долазе до истинитог изражаја болови народни и само у самоуправи је могуће наћи сигуран лек, на време и у дози која ће одговарати и стању болести и снази болеснога организма. Зато је Марковић и данас у пуноме праву кад овако пледира за *Окружне Скупштине:*

> На окружним скупштинама народ може да искаже све своје *месшне* потребе. На великој скупштини то није могуће. Ту се говори само о законима који се тичу целе земље и потоме који су општи, који додирују и утичу само на местне интересе и местне одношаје, али ти закони никако не одређују местне одношаје и интересе. Ако се који посланик затрчи те изнесе своју местну ствар пред скупштину, њему одма кажу: „то неспада у круг скупштинске радње“ — па свршена ствар.
>
> Окружне скупштине би изнеле на јавност свестрано стање нашег народа: какви су нам

путови, где треба да се направе нови, где да се поправе стари, на који начин и којим средствима — како би било за народ најлакше. Оне би нам изнеле какве су нам школе, каку вајду има народ од њих и шта треба код њих да се поправи и каква средства може народ да да за своје школе. Оне би нам показале имовно стање народа, показале би шта наш народ у ком крају производи... Оне би нам показале стање здравља народног, његову кућу, живљење у кући, његову породицу и односшаје породичне, његове моралне и правне појмове. Окружне скупштине показале би нам стање појединих општина, њихово уређење, односшаје и положај грађана у општини, односшај грађана спрам власти, степен свести и развитка народног. Оне би нам показале утицај наших судова и закона на материјално и друштвено стање народа. Једном речи: окружне скупштине показале би нам све местне потребе народа у оном крају, а у исто време показале би нам начин и средства, како да се све уреди и дотера према народним потребама. Устројство нужних школа, уређење наших шума, регулација река, организација кредита за земљоделце, занатлије и трговце, усавршивање земљорадње, заната и трговине, удруживање рада и капитала — све би то нашло најјачу ***подпору*** у окружним скупштинама. Ми велимо само подпору зато, што окружна скупштина још нема никаквих органа — нема материјалних средстава

да изврши оно што нађе да треба извршити. Зато треба да она има право да бира извршиоце својих закључака.

Како Марковић пледира за *велике* општине и *велике* срезове, који би били *способни* на себе примити свеколике *велике* задатке привредне, просветне, здравствене и т. д., то би и окрузи, по његовим мислима, морали бити *велики*, можда данас нешто и већи, него што су Уставом предвиђене области.

Марковић се није дуже задржавао на организацији и задацима округа. Он је то учинио код општине и среза, те је сматрао, у осталом и с правом, да ће онај који његово гледиште изнесено код среза и општине усвоји, лако схватити и јасно преставити себи и организацију и задатке округа.

Код *општине* он, у главном, ово истиче: *потпуна самоуправа и савршено искључење полицискот надзора; велика општина, да би била у стању одговорити разноврсним задацима општинским.* А код *Среза:*

> Реформе економске морају се започети од општина: прикупљањем распарчане земље у гомилу, удружењем рада и капитала и увођењем савршеније производње. Али ми немамо толико образованих и вештих људи, који би могли да покрену и руководе ту ствар; нити општина има срестава у први мах, да таке људе спреми и набави. Срез мора бити у томе главни покретач, јер он је у стању да подигне школе за образовање земљорадничко, зана-

тлиско, техничко-индустриско. Срез може, прикупљајући сресва свију општина, постати само средиште за образовање радника сваке врсте; осим тога може бити посредник и помоћник појединих општина и задруга за набавку савршенијих алата, семења и т. д. (у колико то не би узели на се разни заводи на пр. поједине стручне школе), ***па и потребног капитала и кредита***.

Даље, подизање путова и мостова, регулисање река, чување и подизање шума, старање о одржању здравља и неговању болесника у целом срезу — све ће то бити још за дуго главна брига среза. Говорећи о општини ми смо споменули, да се оне брину о свему томе у своме кругу, али, изузев поједине богатије општине, оне то нису у стању да врше. Мало је која општина у стању да сама плаћа инжињера, лекара, да подиже болницу, да издржава средњу школу и т. д.. У опште свуда где је потребан већи издатак за какву потребу, морају се општине обраћати срезу, т. ј. морају се старати удруженим силама да своје потребе намире, у колико се то може достићи.

Ми желимо да створимо органе, као: ***среску скупштину***, ***срески одбор и среску управу***, којима би главни задатак био, да раде на свестраном културном развитку нашег народа.

И сасвим је разумљиво да баш један ***социјалиста*** тражи сваковрсне политичке реформе у земљи апсолутизма и мрака политичког, и економске и соци-

јалне реформе у добу кад народ отпочиње сиромашити, пауперизирати се и пролетаризирати услед државних дажбина и акције зеленашког капитала — код потпуног осуства развијеног капитализма и велике капиталистичке индустрије у којој би нашао посла, код савршено неразвијених заната и код очајно примитивне земљорадње.

Варош се, истина, отпочела помало снажити на рачун села. Вредност непокретног имања је 1863. била:

код варошана на	97·692.	душа	4,044.312.	дуката
„ сељака	„ 1,010.976.	„	15,471.437.	„

или на 100 душа:

у варошима	4.130.	дуката
„ селима	1.500.	„

Али, ма да је то богаство веће у варошима него ли у селу, оно је, ипак, тако незнатно, управо јадно, да није било довољно дати импулса за развијање земљорадње, заната и индустрије, није било ни толико да утиче на оснивање новчаних завода; свега је било довољно да се појављује у једној страшној зеленашкој улози, те да као ћезап разори село и нанесе тешкога бола, да би после, *тако* створеним сресгвима, приступило стваралачкој привредној улози својој. Каква је, пак, страшна зеленашка улога вароши тада била, Марковић показује двама примерима: за 5 месеци 1871. код суда у Смедереву је било 600 интабулационих нумера, а 1873. је Народној Скупштини лично дошло 163 сељака из околине Јагодине да моле за обуставу одређене продаје њихових имања за рачун зеленаша!

Марковић је био савршено свестан тога, да су етпојаве тако рећи законита деца привредне нера-

звијености; он је само тежио да се тај процес скрати и да што мање болова нанесе — бржим развијањем привредног живота, подстицајем да се земљорадња унапреди, занати подигну и индустрија појави. Тежња његова, у осталом, није никаква ни илузија ни утопија: било је земаља у којима се таквим подстицајима и сличним мерама зеленашки период скратио, као што је ту скоро, у Грузији, једна социјалдемократска влада у томе погледу показивала изврсне успехе. А да се развијањем привреде не само скраћује период зеленашки, већ и већи замах даје капитализму, који условљава формирање радничке класе и њезино класно организовање — ван свакога је спора. Организовање и борба радничке класе консеквентно воде социјалној револуцији, као што је Марковић тако пластично и марксистички изложио у низу расправа својих.*

> ....Шта је социјална револуција? Ја држим да је њена главна карактерна црта ово: кад се економски односи — односи својине *начелно* измене.

А на наше прилике примењена та дефиниција социјалне револуције — даје Марковићу прилику да да овакве изјаве и објашњења:

> На прилику пре 1804. године у Србији је била турска феудално-војничка система. Устанком је уништена са свим својина једног владајућег сталежа, уништен је и цео тај сталеж,

* Друштвена и политичка борба у Јевропи, Погибија Париске Комуне, Париска Комуна и Интернационала, Бели Терор, Радничко Питање и т. д..

а из тога преврата поникла је приватна својина, па на место ње да постане заједничка — општинска или државна — својина? Може ли се то постићи револуцијом и против кога би била та револуција? Маса народа је сељак — сопственик. Ваљда се не мисли да се сељак сам против себе револуционише и да сâм себе „експроприра“? То је већ логичан апсурд, а у практици то је проста будалаштина. Али на сеоској земљи има дуга, варошани има у капитала. Револуцијом би се могао тај дуг да уништи, али то још није социјална револуција, то је просто ***приватна својина пренешена из једног џепа у други,*** у начелу је оно исто као кад су Пруси отели од Француза 5 милијарада. Рецимо да при том прелому сва наша „буржоазија“ погуби своје капитале, па то је опет ништа. Остане ли само приватна својина, производња за продају, слободна утакмица и т. д. онда ево ти за десетак година нове буржоазије.

На западу је нешто са свим друго. Капиталистичка производња образовала је велико фабричко газдинство, где је рад већ удружен и организован, оно већ даје ***материјалну основу*** за социјалну револуцију. Ове материјалне основе нема код нас ни у Банату, ни у Бачкој и Срему, где су српска производња и капитал најразвијенији, а у Србији, Граници, Далмацији, Босни и Херцеговини ни толико. Ову грдну материјалну разлику између нашега друштвеног

стања и онога на Западу превиђају увек неки „страсни революционари.“

И кад је тако тачно објашњење дао, Марковић наставља:

За социјални преврат остају код нас два пута: или ће се код нас развити најпре велико капиталистичко газдинство, и подела на капиталисте и раднике у производњи (а не у трговини само) и тада ће се социјални преврат извршити на овој историјом спремљеној основи, или ће сами мали сопственици својевољно одбацити приватну својину, па организовати производњу на начелу заједничке својине.

Ова друга претпоставка је несумњиво заблуда... Али је та заблуда владала тада, и ако не код Маркса и Енгелса, а оно код многих других социјалиста у Јевропи, па и данас их има који држе: да се ситни сопственици могу под силним притиском крупнога капитала што га подносе и социјалистичким образовањем и васпитањем придобити не само за Социјалну Демократију у садашњици, за њезин минимални програм, већ и за њезин крајни циљ, за социјалистичку својину и социјалистичку производњу у будућности. И они то веровање заснивају на факту да су у извесним земљама неки делови ситних сопственика пошли за Социјалном Демократијом...

Уз то је важна изјава Марковићева о диктатури пролетаријата, у којој прави алузију на насиље које су тада Бакунин и бакунисте проповедали као метод за остварење социјализма:

Ја и сад мислим, да социјализам не може постати *друштвена система* све дотле, док

партија социјалиста не постане морално снажна, снажна поверењем народа, да ће му она донети боље живовање... Ја не схватам и не могу никад да схватим оне социјалисте, који мисле да утврде социјализам — бајонетима! Они хоће да сви чланови друштва *раде*, а овамо морају за одржање своје системе да држе једну нерадну класу. То су као и они либерали, којима треба *диктатура* да утврде слободу.

Ја не велим да тиранију не треба оборити силом, само велим, да ће се сваки такав преврат свршити — ничим, ако маса није проникнута бар вером и надом, да ће јој нови поредак донети добра. Дакле по моме схватању сила се може употребити само за негацију, на обарање старог друштва, али организација новог друштва не може се остварити насиљем, против воље већине.

И пошто је у главном изложио критику привредног, социалног и политичког стања ондашње Србије и указао пут да се из таквога стања изиђе и наиђе на пут свестраног развитка, Марковић је проговорио и о уједињењу српскога народа, додељујући Србији улогу револуционарног покретача не само за ослобођење и уједињење не само српскога, већ и осталих балканских народа — у форми једне балканске федерације. Да се уједини српски народ, мора се, по његову схватању, доћи на мисао „да је револуција једини правни основ и једини могући пут да се створи нова српска држава“, а

кад се револуција призна као правни основ нове српске државе, онда престаје државно право самосталних српских државица, Србије и Црне Горе, престају и саме те државе, а остаје цео српски народ као скуп оделитих личности, који по општем договору оснивају нов правни поредак. Да створи овакво стање на балканском полуострву, да поруши све државне окове који деле и гњече српски народ, све — *то и јесте главни задатак Србије.*

Прелазећи на улогу Србије на Балкану он даље вели:

Српски народ у турској царевини једва да броји више од 2 ½ милиона. И две династије хоће да поделе између себе тај наш број људи! Али, рецимо, да Србија, као моћнија држава, одржи превагу и она управо присаједини к себи остале српске земље — какву будућност има таква мала државица?

Балканско је полуострво мозајик од различитих народа. Највећи су бројем Бугари, затим долазе Срби и Грци скоро подједнако, затим Турци, Арнаути и Цинцари. Који ће од тих народа пристати да се „анексира“ ***српској монархији.*** Па рецимо да српска монархија задобије у своју државу и остале Србе који живе у Аустро-Угарској — па и то је тек мала краљевина од 5 милиона. Може ли таква држава да присаједини себи више од 10 милиона других народности? Зар то не би било нешто сасвим налик на данашњу Аустрију или Угар-

ску, што по тврђењу самих српских државника не може да постоји! Јели вредно да се српски народ бори за такву бесмислицу само зато, што су неки српски државници добили вољу да мајмунишу Кавуру и Бизмарку?

Не! не! Србија не сме бити жртвована интересу једне породице, или боље — интересима неколико властољубаца. Српски народ нема другог изласка ***до револуције на балканском полуострву;*** револуције, која би се завршила ***уништењем свију држава што данас сметају да ти народи не могу да се сједине као слободни људи и равноправни радници, као савез општина, жупанија, држава — како им најудесније буде.***

Осем пером, Марковић је и на други начин радио за истакнуту идеју: стварао је везе и задобивао је људе у Војводини, Босни, Далмацији и Бугарској. Везе с бугарском емиграцијом су биле и интимне и чврсте.

Да би имао успеха с пропагирањем социјалистичких идеја и да би припремио организовање партије, Марковић је, с маленом групом једномишљеника и симпатизера, с којима је отпочео прве послове, прво организовао штампу, а за тим приступио образовању извесне врсте економских организација.

Тако се засновало социјалистичко новинарство у Србији пре организованог социјалистичког покрета, оно се засновало и одржавало још онда, кад од модерног пролетаријата у нашој земљи није било до-

вољно трага, кад чак ни привредни и политички живот није показивао озбиљне живахности, а камо ли развијености.

Утицај Интернационале пролетерске био је толико силан, да је захватио интелигентне и слободоумне идеалисте и у земљама које, услед привредне неразвијености, нису ни могле имати покрета пролетерскога карактера на који би се социјалистичко новинарство ослонило, као што је случај са Србијом шесетих и седамдесетих година прошлога века.

А у нас се први социјалистички новинар појавио 1867. То беше Живојин Жујовић, који није успео да заснује и покрене социјалистички лист, али је био најплоднији и најозбиљнији сарадник тада слободоумног листа *Србије*. У томе листу је Жујовић теориски расправљао многа актуелна питања.

Тек после 4. године, 1. јула 1871. покреће се у Београду ***Радник***, коме је, за све време излажења, главни сарадник и душа био Светозар Марковић. ***Радник*** је чист социјалистички лист, присталица и бранилац пролетерске интернационале, носилац социјалистичке мисли, будилац одлучне опозиције. И по имену и по настојавању своме он је имао бити орган радничке класе, али се ни на какву радничку организацију није ослањао, већ на слободоумну интелигенцију и на писменији и политички заинтересован а опозиционо настројен варошки елеменат, који је ***Радника*** подржавао не зато што би му симпатисао као социјалистичком листу, већ стога што је ***опозициони***, непрестано очекујући од њега

да испуца своју социјалистичку муницију, па да се прихвати грађанске праксе. А он је непрестано и све дубље газио по социјалистичким водама и све се више испуњавао социалистичким захтевима, који су ситној буржоазији и њезиној интелигенцији у најмању руку — шпанска села! Тако је *Радник*, чак на уводном месту, доносио чланке и расправе које су тек за модерног пролетерског читаоца, док није завршио с једном читавом главом из *Капитала* Марксовог: *Радни дан*. Тада је, 1872., не имајући ни пролетерског покрета ни правих пролетерских организација за собом, овај *први* социјалистички лист у Србији морао престати.

Али, већ идуће 1873., 8. новембра, покреће се у Крагујевцу *Јавност*, опет социјалистички лист, нешто разумљивији ондашњој публици, јер се, пошто је добивена и посланичка група у Народној Скупштини, морао бавити питањима и актуелнијим и ближим непосредном животу. Кад је она забрањена, наставља *Глас Јавности* (јули 1874.), прихвата *Ослобођење*, (1. јануар 1875.) и завршава, у очи рата 1876., *Старо Ослобођење*.

Сви су ови листови морали бити практичнији од *Радника:* они су се, у осуству радничког покрета и радничких организација, обраћали опозиционо настројеном народу и задобијали га за политичке захтеве социјалистичке: за суверену Народну Скупштину, за општинску, среску и окружну самоуправу, за слободу штампе, за право јавних зборова и слободу удруживања и т. д. Чисту социјалистичку пропаганду је ова социјалистичка група, која се била

искупила око Светозара Марковића, пренела била у часопис *Рад*, који је излазио 1875. и 1876., да га, за време ратова 1877. и 1878., у Новом Саду, под редакцијом социјалистичке емиграције, замени велики и угледни социјалистички часопис *Стража*.*

Тако исто као и око организовања социјалистичке штампе, Марковић се, *први* у Србији, истакао као организатор економских удружења, која су требала да послуже или привредном развитку или непосредном ослонцу пројектоване социјалистичке партије.

Са велике историске важности ове врсте покушаја првих наших социјалиста, бићемо слободни да, у оскудици потпунијег и стварнијег материјала, на овоме месту саопштимо бар сав траг на који смо наишли, како би се добила бар приближна слика и о карактеру тих удружења и о мучним условима под којима су она оснивана, да, без мала, убрзо сва угину.

Пре свега треба поменути да организаторска улога Марковићева није ни довољно истакнута ни заслужно оцењена, а она је, међутим, од врло великог значаја: стварајући организације он је изазивао

* Колико је западни социјалистички покрет имао тада одјека у Србији и колико су добронамерни интелектуалци имали жеђи да раде за ствар социјализма, може се оценити и по покретању чак и сатиричних социјалистичких листова *Враголана* 1871. и *Врзиног Кола* 1872. Чак и у унутрашњости се покушало са издавањем социјалистичких листова: у Смедереву је 1875. излазила *Народна Воља* а у Шапцу се исте године чиниле припреме за покретање локалног социјалистичког листа.

све већега интереса за политички, привредни и у опште јавни живот. Тим самим је највише и могао скренути пажњу на социјализам. Незадовољним непролетерским слојевима друштвеним ако није могао социјалистичко друштво за идеал усадити, а оно им је дао сјајан образац за организовање борбе, образац којим се доцније радикална буржоазија тако исцрпно послужила и помоћу којега је постигла сјајне тријумфе побеђујући лични режим и заводећи и учвршћујући своју пуну капиталистичку власт.

Док је Анта Алексић износио *Пројект за установљење друштва за трговину и обрт* и пројектирао *Друштво за подизање индустрије у Србији*, и док је Атанасије Вучковић члановима читаонице у Зајечару говорио *Шта треба да радимо?*, дотле је Марковић сасвим *практички* пришао послу: он је још првих дана по свом повратку у Србију, 1870., журно настао да заснује *радничке организације*, онакве какве је, у осталом, једино и могао заснивати при ондашњој социјалној структури нашој. У недостатку пролетаријата у модерном смислу речи, он је наишао на сиромашне занатлије, за које сам вели: „да се против велике фабричке производње не могу одржати“, које треба да послуже или као квасац за прелаз из садашњега друштва у друштвену форму са заједничком својином и заједничком производњом за рачун заједнице, или за што брже изазивање крупне капиталистичке привреде.

Он је лично прикупљао занатлије, држао им конференције, писао им штатуте, давао упуства. У организацији за потрошњу одржавао је дежурство

и примером је служио другима послужујући потрошаче.* Благодарећи толиком усталаштву, он је постигао да се, брзо једна за другом, оснују неколико *произвођачких* дружина у Београду, поред једне *потрошачке*.

А то није био лак посао: ту је требало много напора и исполинске моралне снаге, па да се постигне какав успех, ма и крајне ефемеран. То и сам Марковић наглашава у *Нашем удруживању*, једној студији коју је дао о организацијама у чијем је оснивању непосредно учествовао и о организацијама које су се појавиле као одјек тога покрета, ма да не у форми и са циљем какав је њему годио. Ту он, на пример, вели: „Свакоме, који је имао ближег додира са нашим дружинама, познато је какве тегобе постоје да се нека дружина организује — да ради. Веома је лако написати целе књиге „о удруживању“, али је веома тешко сакупити живе људе, уредити њихове одношаје, одредити начин радње; једном речи све тако удесити, да дружина ради свој посао, због кога се сакупила, а да сви чланови дружине буду задовољни својим послом и својом наградом. То се особито примећава код наших занатлијских дружина где радници одиста заједнички раде као једна дружина“. Што се тиче карактера ових организација, он пружа ова обавештења:

> На први поглед примећавамо у нашем удруживању два различита правца.

* Г. Раша Милошевић у календару *Српски Занатлија* 1890. чини ова саопштења. Ми смо тим саопштењима добили потврде још од неколико савременика и другова Светозаревих, нарочито од пок. Паје Михаиловића и пок. Андре Николића.

На једној страни видимо да се удружују људи са капиталом и *радом*, а главна им је цељ да *заједнички раде — производе*.

То су *радничке, произвођачке* дружине. Такве су све наше *занатлијске* задруге.

На другој страни видимо да се удружују само капитали за већа индустријална, кредитна или трговачка предузећа.

Међу овим дружинама има опет разлике. Једне су основане *на акције* а друге су подигнуте *месечним улозима*.

По цељи и радњи акционарске дружине могу се поделити на: 1. *индустријске* као: I београдска заједница,* абаџиска дружина, пиварска дружина и жељезничко друштво у Пожаревцу; 2. *кредитне* дружине: I српска банка, Кредитни завод и Смедеревска Банка.

На послетку две дружине које су подигнуте месечним улозима: „Нада“ и „Потрошња“ сасвим се разликују и по своме склопу и по цељи коју теже да достигну. „Нада“ управо ближе стоји акционарским трговачким дружинама, а „Потрошња“ има у неколико изузетан положај.

* То се види и по овим огласима што их је ова установа, док је постојала, давала:

Прва београдска заједница продаје 25. т. м. на устменој лицитацији у својој писарници пре подне од 10 до 12 сати сва воловска и овча црева која ће јој на кланици припасти од 1. новембра 1871. до 30. октобра 1872.

Прва београдска заједница продаје сав лој који ће пасти на њеној кланици од 1. октобра 1871.

О произвођачким, које назива *радничким* дружинама, Марковић вели:

Ово су дружине где су чланови удружили свој *капитал* и *рад* да *заједнички раде и производе*.

Све произвођачке дружине у исто време су и занатлијске дружине, али њи ваља добро разликовати од оних дружина које су само *по имену* занатлијске као н. пр. „Абаџијска Дружина". Ово је дружина само по капиталу, јер њени чланови само имају известан број *акција*, а нико од њих није обавезан да *ради занат абаџијски* у друштвеној радионици. Према томе члан абаџијске дружине могао би бити и сваки други грађанин, који није абаџија, само ако уложи свој капитал у акције те дружине.

Карактерна црта код произвођачких дружина је дакле та: да сви чланови *заједнички* раде. Њима је капитал само оруђе за производњу а главни је учесник у производњи његов сопствени рад.

Оваких дружина има неколико у Београду, у унутрашњости Србије није нам позната ни једна, и код Срба у Аустро-Угарској знамо да је постојала *Кабаничарска Задруга* у Панчеву, и да се спремају „кројачка дружина" у Новом Саду и „коларска дружина" у Панчеву."

Што се тиче Абаџиске Дружине, она је врло брзо показала свој капиталистички карактер: примењујући једну одлучну експлоатацију над „мом-

цима“, калфама, она их је отерала да сви захвале, т. ј. да погодбу о најму не обнове док им се режим експлоатације колико толико не ублажи. О томе догађају Марковић пише: „Пре кратког времена у једној овдашњој дружини све су калфе одједаред оставили посао, ***јер им је била сувише мала надница.*** У истој дружини радило се на парче и за свако парче плаћало се тако мало, да је најбољи радник једва могао да заслужи 10 гроша дневно!“ Они су напустили рад ***по договору,*** колективно и ако без формалне организације, а с њима су били солидарни и абаџиски радници не само из Београда, већ и из унутрашњости, да је послодавачка Абаџиска Дружина морала попустити и захтевима радничким изићи на сусрет. То је, у колико је познато, ***први штрајк*** у Србији!

При свем том, ово је капиталистичко предузеће надживело све Марковиће радничке, т. ј. произвођачке кооперативе.

Од тих његових установа — за шест има некаквога трага да су бар извесно време радиле; остале су, извесно, угинуле у самоме зачетку.

Прва је установљена и у мају 1870. прорадила ***I. столарско-браварска дружина.*** Било је, у први мах, 5 чланова ***бравара*** с почетним улогом у алату, материјалу и новцу 35.795 гр. 13 пр. У новембру 1870. закључени рачун је показивао: имовину 57.795 13 пр.., чисту добит 23.957 гр. 27 пр., која је подељена међу чланове на $5^1/_2$ делова; 31. марта 1871. примљена су два нова члана а један исплаћен; стање је тада било овако: капитал у радњи 86.421

гр. 4 пр., чисте имовине (ваљда добити ?) 51.402 гр. 27 пр., подељена међу чланове на $4^1/_2$ дела. У априлу 1871. ступила још два члана у дружину и уложили капитала 15.025 гр. Чиста имовина износи 64.427 гр 27 пр. У почетку исте радње ступило и 5 чланова столара, који су унели у име улога алата и т. д. 29.776 гр. 30 пр.; 29. децембра 1870. било је чисте имовине 47.735 гр. 34 пр., чисте добити 17.549 гр. 4 пр., која је раздељена на $5^1/_2$ делова. У почетку 1871. дошао један нов члан са улогом 7.000 гроша. Том приликом су неки чланови заокружили своје улоге и тада је друштвена имовина износила 54.873 гр. 10 пр.

I. *обућарска дружина* је отпочела радњу новембра 1870. Поред главне радионице спрам Народног Позоришта, имала је и филијал на Сави. Она је имала 15. чланова с улогом по 10 дуката. На крају мѣсеца је имала свега капитала 10.149. гр., 2. јануара 1871. 18.096. гр. а 1. априла 1871. 22.460. гр. 17. пр.

I. *кројачка дружина* отпочела радњу фебруара 1871. са 16 чланова и с улогом по 20 дуката. Унесени капитал је износио 18.384 гр., после месец дана за израђени посао добивено 23.212 гр. 30 пр.

I. *опанчарска дружина* отпочела је радити 1. маја 1871.; у њој је било 30 чланова с улогом по 50 дуката.

I. *поткивачка дружина* је такође отпочела 1. маја 1871.; имала је 9 чланова с улогом по 10 дуката.

Изгледа да је најпосле основана I. ***коларско-ковачко-седларска дружина,*** али је, како трагови говоре, и најпогрешнијим путем ударила још одмах,

при самом установљењу: набавила је неки млин „до палилулског гробља“ и позвала помељаре да им меље! Мора да је неко имао или ислужени или задужени млин, па га уступио кооперативи која се требала бавити коларском, ковачком и седларском производњом, а занатлије га похлепно прихватиле, уздајући се да ће на ујму више ћарити него што ће *својим радом* зарадити! Али, изгледа, да је распад те дружине, који је и иначе био сигуран, само убрзан због тога. Прво је један члан добио не само доминантан, већ и нарочито изузетан положај, готово положај диктатора. То је дало повода оштрој распри и иступању чланова, па је, убрзо, растргана распром и под теретом дуга, ова дружина престала.

Тако је исто прошла и ***потрошачка*** дружина, која је основана при крају 1870. да у првој половини 1872. угине. Марковић је још од почетка био у управи дружине.

Још првих месеци од како је прорадила, она се отпочела запетљавати, те се управа журила да је спасе. У први мах је она пред скупштину излазила с питањем: „Како да се најекономичније уреди цела администрација друштвене радње, која по досадањем опиту доста скупо стаје?“

Том је приликом објављен и обрт *дружине за потрошњу* констатован за мај 1871., који је износио:

у главној продавници на Теразијама	38.159	гр.	35	п.
у продавници код бив. Варош Капије	17.263	гр.	20	п.
у продавници на Дорћолу . . .	14.479	гр.	25	п.
Свега	69.903	гр.	—	п.

БИЛАНС

I дружине за потрошњу у Београду.

Дугује	гроша	пара	Исплаћује	гроша	пара
Од улога чланова до данас	116.391	—	По инвентару главног стоваришта	151.978	5
„ етапа на кредит узетог	100.067	—	По инвентару продавнице број I	44.061	8
Дуг по текућем рачуну . .	36.500	20	По инвентару продавнице број II	12.574	4
Трошкови радње неизмирени (плате и кирије) . .	3.780	—	По инвентару продавнице број III	37.860	32
Од добити по билансу 31. децембра 1870. г.	1.981	—	Инвентар ствари целокупне радње	14.133	—
Од добити по билансу 15. априла 1871. г.	3.996	—	Амортизација инвентара .	902	—
Резервни фонд	1.992	—	Трошкови целок. радње .	14.359	20
Добит на обрт од гроша ч. 127.634 и 13 пара . . .	16.609	9	Готовина касе	5.448	—
Свега	281.316	29	Свега	281.316	29

19. јунија 1871. год.
у Београду.

Прва скупштина није одржата; друга, да би поправила ситуацију, одлучује: да се цене еспапима знатно спусте, да би се потрошачка публика више привукла.

Изгледа да је тада одлучено и да дежурне чланове, који су дотле у продавницама услуживали публику, замене стални руковаоци, те је јавним конкурсом тражен „руковатељ за продавницу на Теразијама који је способан у раду бакалском.“

Стање „Потрошње“ је тада било овако:

(Види Биланс на 80 страни).

Из овога се биланса види: да се рад у продавницама више одржавао задуживањем, извесно код великопродаваца, него ли улозима чланова. А то је већ био рђав знак за опстанак ове установе, према којој су чланови брзо почели губити поверење, па све слабије улоге чланске уплаћивати, као што то показује овај

Извештај .. дружине за потрошњу:

Обрт у месецу јулу 1871. године гр. 53.031·25 пр.
Од улога члановског за исти месец гр. ч. 2.422.— пр.
Обрт у месецу августу 1871. године гр. 60.981.23 пр.
Од улога члановског за исти месец гр. ч. 1.820.— пр.
Обрт у месецу септ. 1871. године гр. 57.859.20 пр.
Од улога члановског за исти месец гр. ч. 1.701.— пр.

При свеколиком рђавом стању, у новембру је отворена и *четврта* продавница на Зеленом Венцу! Држало се, извесно, да ће се установа спасти ако се што више продавница отвори!

Али, већ после месец дана „због неких ванредних прилика, које су се показале у радњи друштвеној“, сазивље се ванредна скупштина. А пре,

него што је сазвана скупштина одржана, јавља се члановима „да је сав еспап друштвени пренесен у дућан на Теразијама, где у свако доба могу бити послужени." Преведена на прост језик ова објава вели: продавнице су укинуте и сва је радња збрана у један дућан!

Шта је сазвана скупштина учинила за спас установе, види се из саопштења од 23. јануара 1872.:

„*Прва потрошачка задруга* на претпоследњој ванредној скупштини одредила је била своја три члана, који ће у споразуму са старим одбором изнаћи начина како да се радња продужи. На скупштини од 19. ов. мца поднешен је извештај о стању радње друштвене и исказат начин којим се једино може одржати радња. Скупштина је усвојила тај начин и тако је за свога главног повереника, који ће целом радњом друштвеном руковати, одредила члана дружинског г. Гају Перишића, коме је и неке услове положила по којима ће радњом управљати за време од две године дана. Повереник пристао је на све услове које му је скупштина положила, као главно и то, да буде дужан све дугове друштвене исплатити а радњу под фирмом друштва и даље продужити."

Установа је, као што се види, „спасена": радња је предата једном трговцу а с њом и друштвена фирма, а он да исплати дугове! Стотина хиљада и више гроша чланских улога и толики напори коначно су пропали.

Прималац радње се још неколике недеље потписивао као „повереник I. дружине за потрошњу",

гали је у објављиваним рекламама тражио да публика поверење своје поклони не више установи, која је замрла, већ њему. А кад је после извесног времена видео да га и сама успомена дружине за потрошњу дискредитује код публике, оне што је била противна целом том покрету „петролејаца“, убрзо је престао стару фирму употребљавати: последња реклама на којој се као повереник I. дружине за потрошњу потписао била је датирана 22. фебруара 1872.

Тако је покушај с ***радничким*** организацијама ове врсте коначно насео, претрпео потпун фијаско.

Али, идеја о потреби организације и, специјално, о организацији радника није напуштена. Она је била ухватила дубокога корена, те се после годину-две већ отпочињу појављивати нове форме организација: ***радничке*** дружине за узајамну помоћ у случају болести и смрти.

Прво се успело с организовањем типографа: 1874. основана је ***Дружина Типографских Радника****, која се и дан-дањи одржала и развила у борбену класну организацију, 1875. основана је ***Дружина Кројачких Радника,*** која и данас постоји са старом

* У прогласу што га је 1881, 7. јула, преко *Радника* упутила ова организација „свима типографским радницима“ позивајући их на упис, вели се: „Под именом *Дружина Типографских Радника* друштво има своја правила оверена од надлежне власти под 20. децембром 1875. год. Бр. 27.716, од ког времена друштво и рачуна своју егзистенцију“. Међутим, 1911. *Типографски Гласник* у свечаном броју којим прославља десетогодишњицу од како је Дружина постала одређена *борбена* класна организација вели: да је Дружина Типографских Радника основана 1874. Сасвим могуће да је *тада* основана, а да је власт с потврдом правила развлачила читаву годину дана.

функцијом својом. У том добу су основане још и неке друге такве дружине *радничке*, од којих је већина угинула услед српско-турског рата а друге су замениле своја првобитна имена и одржале се као хуманитарне установе или као прости болеснички фондови.

Јако пада у очи да је Марковић настојавао: 1) да се све ове установе, и оне прве и ове друге, зову: *радничке*, и 2) да, и једне и друге, буду подељене *по струкама*. А и једно и друго је значајно и објашњиво: он је желео да те организације својим именом привлаче раднике и да, пошто временом приме у себе радничку садржину, то одиста не само по форми већ и по суштини постану, а да поделом на струке још за времена буду приправне за улогу професионалних савеза, синдиката, на које је Марковић још тада помишљао и којима је терен хтео припремити.

Свакојако је једно важно истаћи и подвући: да је овим организацијама, ма да је већина од њих угинула а остали део, онај што се одржао, с изузетком Дружине Типографских Радника, продужио путем неборбеним, Марковић поставио основе радничком организовању у Србији и идеју организације учинио популарном, да се, кад се буде извршило колико толико диференцирање и колико толико сазру услови, брзо настави класно и борбено организовање радничке класе.

Интересантно је, такође, запазити да је Марковић имао известан план за будућност социјалистичког покрета, упућујући и школску омладину да

се спрема у оним примењеним знањима, која су нужна или за подизање привреде или за културно и просветно уздизање народно. За то он школску омладину ангажује да се спрема за инжињере, хемичаре, технологе, агрономе, педагоге и т. д., млађе пријатеље ангажује за студирање и превођење Маркса. Тако се 1872., поред читаве једне велике главе из *Капитала* Марксовог *(Радни дан)*, публикује и превод Маркс-Енгелсовог ***Комунистичког манифеста.*** А присталице социјализма по целој Србији прикупља, упућује на посао, додељује им улоге и т. д.. И ма да је било мало убеђених социјалиста, он задобија велики број симпатизера, (међу којима је био чак и познији пуковник и окружни начелник Светозар Магдаленић!), који се упуштају у борбу противу режима политичке реакције и социјалне заосталости, и успевају да ускоро формирају и посланичку групу у Народној Схупштини, до душе групу посланика с разноврсним и мутним идејама, али, ипак, оштро опозиционо расположеним, којима је на челу ***Адам Богосављевић,*** сељак из Копривнице, са свршеном Великом Школом и социјалистичком културом, која је врло јасног израза нашла у његовим скупштинским говорима, подешаваним да их разуме сељак, најпресуднији фактор на биралишту. Са те црте његових говора, Адам је у нас обележен као аграрни социјалиста.

Ма да је врло рано умро (1846 + 1875), након свега 5—6 година активнога рада, покрет, коме је Марковић био и мозак и душа, нити је малаксао,

нити ослабио и после његове смрти. Посланичка група с Адамом на челу бива свакога сазива све борбенија и свакога новога избора већа, да с уласком ***Николе Пашића*** у Народну Скупштину постане сасвим озбиљна опозиција, да у својим нападима на Владу заузима све одлучнији став и да постане управо вођ народни.

Дабоме, да сад покрет губи ону изразиту социјалистичку боју, какву је за живота Марковића имао. Пашић у својим скупштинским беседама још, до душе, има доста социјалистичке терминологије и у критици владиних пореских закона се служи социјалистичком аргументацијом, али ни он, ни остали пријатељи Марковићеви, више не грме, као Адам првих година, ни противу приватне својине, ни противу зала који из ње извиру, не декларирају се за дубоки друштвени преврат, и постепено напуштајући ***главне*** линије Марковићеве, прихватају само његову критику политичког режима и његове ***политичке*** захтеве (парламентарни систем владавине, самоуправа, слобода штампе, слобода збора и договора) и усвајају његов ***метод*** материјалистички, који их опредељује да, као ***слободоумна*** партија народних маса, у будућности постане носилац ***модерног капитализма,*** форме друштвене која се не може ни обићи ни прескочити.

Али, о томе ће још бити речи мало даље.

Сад ваља још истаћи, да је особити дар и способност Марковићу још у данима најогорченије борбе његове противу тадањих преставника науке и политике, чак и од њих самих признавана. Његове,

пак, неке расправе је тада преводио и у немачким социјалистичким листовима објављивао главом Карл Кауцки. Све је то доказ само о томе, колико је Марковић за оно доба био значајан социјалиста.

Способношћу својом и изванредном чистотом карактера он је просто освајао људе који му се приближе, па су га синовски слушали чак и у стварима својим личним: на пример, каквим ће се студијама одавати, шта ће читати и т. д. Читава генерација млађих људи, који су с њим у додиру били, остала је, с малим изузетком, пуна идеала, и ако често пута нејасних, љубави према потиштенима и привржена слободи и демократији. Чак и међу онима који су, учећи богословију, уз Марковића, непомирљивог атеисту, васпитани, па после постали свештеници, остао је, један број од њих, веран учењу Марковићеву: на пример, висок морал, неизмерну љубав према људима и једну неодољиву тежњу за напретком човечанства код пок. Михаила Радовића, свештеника, који је до смрти остао веран Марковићевац, треба по целом свету тражити! А Јован Жујовић, професор Универзитета, и данас, под старе дане, задржао је исто живо интересовање и праву љубав према радничком покрету и топло и искрено младићско осећање према напретку друштвеном, као што га је имао онда кад је у Марковићеву покрету као млад студент учествовао.

Марковић је за многе млађе једномишљенике и пријатеље био узор коме треба тежити у животу и раду; многи су просто култ према њему имали: пок. Љуба Јоксимовић је до смрти носио један

сасвим обичан гвоздени ланчић на сату што му га је, скинувши га са свога сата, Марковић поклонио у пожаревачком затвору, а пок. Паја Михаиловић је до пред смрт чувао у једној хартијици Марковићев зуб, што га је извадио на Велики Четвртак кад је из Београда полазио на скупштину Уједињене Омладине Српске у Нови Сад, па ми је тај зуб, кад је осетио да му се смрт ближи, предао на даље чување!

ГЛАВА ЧЕТВРТА

ПЕРИОД МИТЕ ЦЕНИЋА.

Последице ратова, што их је Србија водила 1876.-1878., биле су врло тешке: мала, неразвијена земља, чак неразвијене земљорадње, поднела је, сразмерно малобројности својега становништва, доста осетне жртве и, тако, свакој кући умањила радну снагу, врло значајну у земљи у којој се радило с мало и примитивних оруђа; морталитет је износио

1875.	1876.	1882. године
43.111.	66.317.	41.648.

дакле 50% више него ли *пре* и *после* рата, а позната је ствар како у једној земљи примитивне земљорадње морталитет врло јако утиче на простор обраде и укупну количину производње.

Ратови су и на други начин популацију смањили. Венчања је било

1874.	**1876.**	1879. године
15.478.	**10.556.**	24.544.

А рађања:

1875.	**1876.**	**1877.**	**1878.**	1879. године
62.820.	**56.888.**	**45.501.**	**52.377.**	66.670

За ратних година је мало произвођено а оскудне резерве потрошене. Зато су цене аграрија на дома-

ћој пијаци знатно поскочиле, не зато што би се оне извозиле (јер је, за време рата, извоз био забрањен, а и после аграрије нису извожене читаве 3—4 године), већ стога што су их сељаци морали за сопствену исхрану куповати. Цене су, дакле, биле овакве:

	1875.	1877.	1880. године
пшеница	13,88.	18,52.	19,53.
кукуруз	10,69.	12,52.	16,27.
раж	10,26.	11,90.	15,11.
пшенично брашно	16,70.	21,87.	22,95.
кукурузно брашно	12,18.	14,42.	18,42.
хлеб (1 кгр.) . .	0,19.	0,24.	0,24.

К томе треба додати, да је сељаку било врло тешко купити храну: увек са мало новаца, јер је без мала све своје потребе до пред рат подмиривао сопственом производњом, он је и то мало истрошио у току рата.

Тешком стању треба додати још, да су извесни крајеви, који су за малу Србију престављали ипак огроман значај, у току ратовања попаљени, порушени и опљачкани.

Свему томе придошао је мучан утисак што га је ратно задуживање државно стварало, задуживање у суми, која је, тада, у сравнењу с висином дотадањег буџета државног и по неразвијености привреде, за сељака престављала једну колосалну опасност. А ти су ратни зајмови износили:

руски 6%	2,350.000.
добровољни 1876.--1878.	1,806.498.39.
принудни 1876.	9,285.108.62.

реквизиција	8,444.741.80.
руски 6,5%	6,810.000.
3% лутриски	33,000.000.
	53.281.348·81.

Још у току рата су се отпочели уводити нови терети, а иза рата су они покуљали елементарном неодољивошћу: требало је затискивати рупе које је рат начинио и изравнати буџет који је 1879. порастао са 52% према претходном десетогодишњем периоду. Уз то, певећана је и војска, па и трошак на њу.

Сви су ти терети падали и други нови имали да падају поглавито на сељака, јер је индустрија била сасма незначајна. Године 1881. једва су таворила 22 индустриска предузећа (14 млинова, 2 стругаре, 2 пиваре, 1 фабрика бонбона, 1 цигљана, 1 метална војна фабрика и још 1).

Још к томе је дошао један систем спољашње трговине, који је отварао тешке и мучне перспективе. Да би избегла тежњи Аустро-Угарске за претварањем Србије у своју робињицу, тежњи која се на Берлинском Конгресу и у уговору што га је он донео јасно показала, влада је пожурила да *први* трговински уговор закључи с Инглеском, надајући се више од политичког утицаја Инглеске него ли од закљученог уговора с њом, да ће спречавати намере Аустро-Угарске. Влада је, у тој неприлици Србије, пошла стопама кнеза Милоша за време прве владе његове, који је, преко инглеског конзула Хоџеса, с изгледима на успех настојавао да Инглеска спасе Србију потчињености Аустрији и Русији. Али се заборавила околност: да је баш Инглеска била та,

која је на Берлинском Конгресу стајала на страни Аустро-Угарске! Тако је уговор с Инглеском послужио само као подстицај Аустро-Угарској да над Србијом изврши притисак под околностима у којима се она није могла одупрети, за закључење једнога уговора, који сасвим личи на диктат што га метропола намеће колонији и који је, за важења свога, Србију у великој мери одиста чинио неком врстом колоније Аустро-Угарске.

Све то: ратне жртве, губљење радне снаге, потрошак оскудних резерви, задужења, повећање дација, страх од железнице у вези с тешким трговинским уговором што га је Србија имала закључити с Аустро-Угарском, све је то код сељака подизало праву буру од револта.

У таквим приликама је ранији социјалистички покрет, ако је хтео остати народни, какав је нарочито последњих година почео постајати, по неодољивости прилика морао иза леђа остављати и друштвени преврат и социјалистичке пароле, па прећи опозиционој борби на основици коју су јој пружали с једне стране *положај* опозиционих маса и с друге — њихови *захтеви*. И тај је покрет, и дотле набујао, постао, одиста, ***народни***, али је престао бити ***социјалистички***. Он се отпочиње још одлучније залагати за политичке реформе (парламентарни систем владавине, самоуправу, слободу штампе, слободу збора и договора и т. д.), и то сад ***у наслону на пореску систему и економски положај најопширнијих маса.*** На тој основици се могло доћи до једног изразито ***грађанског*** и ***демократског*** поретка, који пружа

маха бујнијем и бржем развитку привредном, управо развитку капиталистичком. И дотадањи идеолози социјалистички су, у наслону на материјалистички метод Маркса и Енгелса (Лаза Пачу: *Грађанско друштво и његове друштвено-политичке партије*), сасвим тачно доказивали: да се до социјализма неможе доћи док се не прође кроз фазу капитализма, да је историска нужда да се и у нашој Земљи капитализам развије, који ће створити и свога гробара, пролетерску класу, и пружити услове не само за јаку социјалистичку партију, већ и за социјалну револуцију. Они су, на супрот дотадањим политичарима и власницима, који су, с изузетком кнеза Милоша, привредни живот Србије остављали самоме себи и из њега само дажбине цедили за одржавање бирократије, државне машине, доказивали да се држава мора мешати у економску радњу (Стојан Протић у преводу сјајног делцета Чернишевског: *Економска радња и законодавство*), они су пружали Марксову економску теорију (Раша Милошевић у преводу Зиберовог дела: *Нова економска теорија*), да би омогућили оригиналну и непосредну критику дотадање привредне политике и истицање захтева за јачим и бржим индустријализирањем Србије (Dr. Мих. Вујић: *Наша економска политика*). Основна теза нове критике је, у том погледу, била: непрекидним извозом аграрија и непрекидним увозом фабриката у замену за аграрије, Србија сиромаши и економски пропада; потребна је сопствена прерада својих сировина, и, тога ради, нужно је водити такву трговинску поли-

тику, која ће омогућити подизање и развиће индустрије у земљи.*

Из мучнога економскога и политичкога стања су народне масе тражиле излаза и држале су да ће га наћи у већој парламентарној моћи и контроли, у своме сопственом учешћу у локалној самоуправи, у слободама и правима грађанским, па су, огромном већином, пошле за Народном Радикалном Странком. Томе је припомогла и једна безобзирна агитација, у којој многи нису имали мере, а неки нису ни средства много бирали.**

Ранији идеолози социјалистички су листом пошли за својим старим друштвом. Изузетак је чинио само Мита Ценић с једном малом групом идеалиста, који су претварање социјалистичког покрета у грађански и присвајање социјалистичких традиција сматрали за скрнављење начела.

Ко је био и *шта* је радио он?

* Dr. Вујић је и у својој приступној акедемској беседи заступао то гледиште, које је пре 20 година нашло израза у формулисању економске политике Народне Радикалне Странке, а она је томе остала доследна и доцније: долазећи на управу земље, она је истакла паролу: економска еманципација! Тога ради је Србија водила царински рат с Аустро-Угарском, закључивала трговинске уговоре и упућивала трговинску политику с очигледном тенденцијом: подизања сопственог капитализма.

** Пера Тодоровић је, на пример, имао силан утицај на формирање партиских агитатора, који вулгаризирају начела и у политичку борбу уносе нескрупулозне елементе, као што су: лаж, голе измишљотине, клевету, чак и мржњу! Он је био комбиновани народовољац и вучићевац, а из његове школе су изашли многи партиски и партизански букачи, који су и осталим партијама дали пелцер, да се тога зла ни данас још наш политички живот није излечио!

Један скроз поштен човек, један скроз частан борац и један скроз идеалиста — тако би се могло рећи за Миту Ценића, који је јавни век свој рано почео и провео га као социјалиста а последње године живота свога (1881—1888) је важио као стегоноша малог, незнатног броја социјалиста у Србији.

Као младић још запојен социјализмом, он му се предаје у службу свом душом једнога идеалисте: чак и школу напушта, па покушава да буде прост најамни радник, како би, из тога положаја, што усрдније послужио социјалистичкој ствари и што потпуније се предао борби за социјалистички идеал.

И кад, у то доба, Д-р Владан Ђорђевић отпочиње правити једну „практичну" конкуренцију тадањем социјалистичком покрету на челу којега је стајао Светозар Марковић, позивајући (1872) „трговачке помоћнике, калфе свих заната и све београђане који немају своје породице" да му помогну основати „сиротињску болницу", Мита Ценић ***први*** отпочиње полемику противу докторове тенденције. Под потписом ***Један радник*** он на позив докторов одговара: „толико неверујемо буржоазији, да нам пред очима непрестано светлуцају мошти сујете буржоаске. . . Г. Владан уме лепо да ***успављује*** својим позивањима на удружења радничка као на западу, односно чувања здравља и помоћи у болести. Заиста,

таких завода постоји на западу, али су ти заводи првo: *својина радника*, друго: *њима управља управни одбор изабран од радника*, треће: *доктори су њине слуге а не господари*. Њима, тим удруженим радницима, нит треба Терзибашић да прима из милости новце, нит г. Владан Ђорђевић да им с небеске висине поклања докторске савете. Не. Њима треба таких људи, који ће ући у њихову средину, који се неће поплашити њихових дроњака, који ће имати срца да их сакупе у збор и да се с њима братски споразуму о тој ствари, ти су људи помоћници човечанства". А тај свој напис, извесно први од публикованих, Ценић завршава са категоричном изјавом: *противу компромиса радничког ма с ким*.

Кад је на те примедбе *Једног радника* Д-р Владан одговорио у познатом своме охолом тону, онда се понова и с пуним својим потписом (Димитрије Ценић) појављује млади писац и вели му: да се знање о радничком питању „не добија целивањем моштију студеничких богоугодника, светог краља првовенчаног и Симеуна мироточивог, већ целивањем свију несрећа и патњи тог самог радничког и сиротињског света".

Започету полемику затим својски прихвата главом Светозар Марковић и завршује је на сигурну штету првог великог критичара социјализма у Србији.

После овога првога мегдана за ствар социјализма, Ценић се ставио на расположење Марковићу да му буде технички помагач око оснивања и оживотворења радничких болесничких каса. Али, пре-

него је доспео озбиљно послужити на овоме послу, Ценић, протеран из Србије, одлази у Париз да продужи школовање, у Париз тада тако чувен после славне Париске Комуне, да би ту, на самоме врелу революционарног покрета, стекао што више социјалистичког знања за своју будућу социјалистичку делатност у Србији.

На жалост, њему се није дало не само школу учити и социјализам проучавати, него ни скрасити у Паризу: првих дана по доласку у престоницу Француске он је, по денунцијацији српске владе, био спетљан и затворен као корсем да је у Париз дошао ради припрема за атентат на српскога владаоца! После дугога и тешкога апса, он се прогони, а не изводи се пред суд ни тамо ни овамо.

После извесног времена од како се Ценић вратио у Београд, пријављује се социјалистичкој групи Јован Алавантић, адвокат, с намером да покрене лист у Шапцу, тражећи од ње редактора. Желећи да лист буде одиста демократски и социјалистички, ова му група препоручи Ценића. И тек је Ценић стигао у Шабац, у коме је неколико дана очекивао инсталисање штампарије па да покрене лист, полиција апси и њега и Алавантића, напакује им, помоћу лажних сведока, кривицу да су спремали преврат и суд их, по наредби из Београда, осуди на робију. Тако је Ценић од 1875. до краја 1880. вукао окове робијашке у београдском граду и ту зачео тешку туберкулозу, која га је 8. фебруара 1888. у гроб свалила.

Али, непоправими идеалиста, Ценић ни на робији није мировао: борећи се с управом казненог завода он је успевао по мало поправљати положај онога јаднога робља. Његове су нарочите заслуге: 1) да се исхрана осуђеника појачала, 2) да се на чистоћу обратила већа пажња и 3) да се развило обучавање осуђеника у разноврсним занатским радовима.

Нарочито је пропагандистички рад Ценићев код осуђеника био неодољив: он је, чак и код нотoрних злочинаца, као какав апостол, налазио одзива и придобијао их за „нову науку“. Многи од њих враћали су се с осуде препорођени, тако рећи морално очишћени; један окорели убица из користољубља, доцније, као слободан грађанин са самосталном радњом, дуго је времена, до пред саму смрт, благодарећи готово једино учењу Ценићеву, остао не само поштен човек, већ и пријатељ потиштених; други један, бистар несретниковић и страстан фалсификатор, благодарећи Ценићеву утицају до конца свога живота је остао поштен убоги ђаво и вечити сањалица добра и спаса радничке класе. Према томе се може мислити каквога би силнога успеха Ценић имао кад би у место осуђеника, великим делом крајне искварених типова, имао пред собом и око себе други, честитији материјал за своју социјалистичку пропаганду!

Пуштен с робије, Ценић ни једнога тренутка не мирује; сместа се прихвата послова: понова покреће (1881.) стари *Радник* и покушава с оснивањем организација, у жељи да буду засејане по целој

земљи и у намери да оне послуже за организацију социјалистичке партије у Србији.

Пошто је пуне две године провео у борби с онима који су запоставили социјалистички покрет и засновали радикалну партију, пошто је утрошио огромну енергију по варошима тражећи елеменат за социјалистичку партију којега још није било у довољној мери, пошто се уверио да је слаба нада у саму школску омладину коју је био заталасао али која по свршетку школе иде у учитеље, попове и чиновнике, он се, 1883., заједно с Андром Банковићем, повлачи у село, облаче се у сеоско одело и покушава тамо, на извору „радног народа“, социјализам пропагирати, покрећући тамо, у селу, и лист.* Трагови тога његовога рада су се осећали доста дуго у селима београдског округа. Успеха је, дабоме сасвим незнатнога, било: уздигао се један број сељака у политичком схватању и разумевању, неколицина су чак и социјализам прихватили. Спасоје Радосављевић, из Белог Потока, није порицао да је социјалиста и доцније кад је у Народној Скупштини припадао радикалном посланичком клубу.

Али, такав успех није могао Ценића задовољити: он је хтео ***покрет маса, партију***. Нешто то, а нешто оштра реакција која крајем 1883. настаје с крвавим угушењем народног покрета у Црној Реци принудише га да се врати у Београд, у коме 1885. покреће *Час*, да и с њим, услед објаве српско-бугарског рата, убрзо престане.

* **Истина.** Недељни преглед за политику, науку и књижевност. Година I. Излази у *Остружници* (селу код Београда) сваке недеље. Власник и одговорни уредник *Мита Ценић*.

Од тада већ више није био у стању покретати листове: болест га је била толико савладала и смрт се тако очигледно примицала, да му је већ сасвим недостајало снаге за тако велики рад, какав изискује покретање и одржавање једнога листа. При свем том, перо Ценићево није мировало: 1886. прима се сарадње у *Новом Београдском Дневнику*, око којега прикупља читаво коло младих књижевника и новинара, и од једнога листа дотле без великих претензија ствара један угледан демократски и одлучно борбени јавни орган, тако радо читан широм Србије.

Ту је он, дајући готово сваки дан по уводни чланак, показао сјајну новинарску способност. Нису то били китњасти, фразерски, празни и развучени написи. Ценић није волео фразе и позе. Али је зато сваки његов чланак, пун чистоте и изразитог уверења, остављао најдубљега утиска, било да је нападао тадањи крути режим, било да се бавио недостатком народне просвете, саобраћаја, санитета и т. д.. А како га је болест гонила на „промену ваздуха“ и на излете у наше планинске крајеве (и на Златибор), то је свакога путовања, долазећи у непосредни додир с народом, добијао све новога подстицаја да пише о извесним потребама, о којима ни садањи новинари не мисле, а о којима су ондашњи још мање бриге водили: о исхрани народној, о оделу, о здрављу, о гимнастичким упражњавањима, о стрељачким дружинама (које би требале, по његову мишљењу, војску да замене) и т. д. и т. д..

Посрћући са животом којега је носио већ у носу, Ценић није, поред новинарског посла, још ни-

како заборављао на стару тежњу своју: да оснује и организује социјалистички покрет у Србији. Он је томе покрету припремао снаге, стављајући их под свој утицај: Божу Вучковића, наставника гимназиског* и Косту Арсенијевића, типографа, као новинаре већ је био преставио јавности, млађи песници и приповедачи су под његовим утицајем певали и писали противу реакционарне владавине и били борци за слободу и права радног народа, на Великој Школи је успео био створити једну групу радних младића, по целој Србији је имао честитих и умних људи, чак и међу сељацима, од којих су се нарочито истицали дивном политичком и социјалистичком културом, између многих, Миљко Савић и Цветко Павловић, који су доживели оно што је Ценићу рана смрт ускратила: да буду чланови организоване социјалистичке партије у Србији.

Ценић је иза себе оставио безброј новинарских чланака а засебно оштампано само једно делце: ***Испод земље и Моја тамновања*** и једну полемичку брошуру ***(Богослов и доктор)***, којом одговара Лази

* Прави ученик Мите Ценића — то је био Божа Вучковић: један поштен идеалиста.

Још на Великој Школи он је у *Побратимству* био преставник социјалистичке групе, као гимназиски наставник у Смедереву он је, под утицајем Ценићевим, одржавао једну радничку организацију. Највећи његов рад је — превод Чернишевског *Шта да се ради?*

На Великој Народној Скупштини 1888. био је посланик и гласао је противу Устава, замерајући му да је недовољно демократски и недовољно слободоуман. Критику на тај Устав је штампао у *Новом Београдском Дневнику* (тада већ *Дневном Листу*), коме је 1889 постао главни сарадник.

Завађен туберкулозом, тако исто као и његов учитељ, убрзо је умро.

Пачу на његово *Грађанско друштво и његове друштвено-политичке партије*.

Ценић није социјалистички писац као Живојин Жујовић и социјалистички дух као Светозар Марковић. Он је сасма оригиналан: поштен идеалиста, честит борац за слободу, пријатељ потиштених, али — није припадао ни једној социјалистичкој школи.

Што се тиче подизања старих и оснивања нових организација, Ценић је, (1881. и 1882.), чим је допуштена слобода зборова и удруживања, наставио Марковићеве покушаје. Његово старање око оснивања *Општег Радничког Друштва*, које би, по угледу на Ласалову замисао, требало да направи читаву мрежу организација по целој земљи и да их чврсто веже око себе ради веће убојне снаге, почетак је његовог организационог рада. Такође је плод његова старања обнављање *Дружине Типографских Радника*, која у проглсу упућеном „свима типографским радницима" завршује значајним речима: „Нова управа друштвена сматра за своју дужност да вас позове на упис, јер *у данашњем друштву радници су остављени сами себи*. Ми сами треба да се бринемо о својој будућности. *Наша је судбина једнака*. Удружење је наш спас". Под утицајем Ценићевим и у *Дружини Кројачких Радника* све јаче освајају социјалисти, улазе у управу, социјалисти постају председници.

Ценић се старао да се у унутрашњости, *где* се год може и *како* се год може, оснује *ма каква* организација или радничка или мешовита, али из које би се, доцније, развила организација намераване социјалистичке партије.

Једна од таквих је организација и *Радничка Касина* у Шапцу. Али, чим је она ударила антирадничким путем: да оснива новчани завод и друга капиталистичка удружења, одмах се радници одвајају (у августу 1881.) и оснивају болеснички фонд, у који позивају „свакога брата *радника који ради код свога газде или мајстора за награду*".

Агитација у унутрашњости на оснивању организација била је врло жива и, релативно, плодна, нарочито с обзиром на ондашњу још врло велику заосталост наших вароши. Чак и у Рачи (крагујевачкој), у којој је живот и сад неразви ен, Ценић је имао успеха, јер је и тамо био основан фонд радничко занатлиски са 40 чланова.

У Смедереву је (6 фебруара 1882.) основано занатлиско-радничко удружење, које је усвојило правила Општег Радничког Друштва „с додатком: да се овом друштву даде карактер друштвене партије на начелима која се проповедају у Борби.*

Партија, међутим, није основана. Али је основан занатлиско-раднички фонд болеснички, који и сад функционише.

У то време је у Ваљеву основана *Слога Ваљевских Радника*, у прво време као организација за узајамну помоћ у случају болести и смрти, а потом и као установа која је отварала произвођачке кооперативе. Ова је организација трајала читавих 20 година.

* *Борбу*, социјалистички лист, издавала је (1882. и 1883.) социјалистичка група под уредништвом Николе П. Николића и уз сарадњу Мите Ценића.

Као и Марковић, и Ценић је чинио покушаје за оснивање *произвођачких* кооператива *радничких*. Само их он није више крштавао *дружинама*, већ *задругама*. Тако је основана *Задруга Штампарских Радника*, за тим *Задруга Обућарских Радника* и т. д. Разуме се, да су ове кооперативе биле исте среће као и оне раније!

Иначе је, осем свих тих неуспелих покушаја, Ценићев период испуњен поглавито политичком борбом.

Докле је први део тога периода обележен готово претежно борбом противу Радикалне Партије, која је одвела са собом и људе и покрет из Марковићева доба, и док се у томе периоду чинили покушаји за оснивањем социјалистичке партије, дотле се други део, који отпочиње после Зајечарске Буне, а нарочито се истиче после српско-бугарског рата и Сливнице, обележава одлучном опозицијом противу режима, противу система у коме се „не разликује власник у канцеларији од хајдука у шуми.“ Таквој политичкој ситуацији је одговарала и привредна: железница је, саграђена и предата саобраћају 1884., почела већ вршити своје дејство, које се најпре одазива обарањем слабих и нејаких који су своју егзистенцију везивали за недостатак саобраћаја и осуство јаче конкуренције. И мобилизација слободних капитала, добивених дугим периодом зеленашке отмице, отпочиње се вршити у новчаним заводима који ничу као потребне установе за давање кредита што је условљен новим трговинским приликама које извиру

колико из јачања новчане привреде, толико и из односа с иностраним трговцима. Док је 1870. основан први и једини приватни новчани завод (Београдски Кредитни Завод), 1871. два (Ваљевска Штедионица и Смедеревска Кредитна Банка), дотле је овај период дао: 1880. један (Шабачка Штедионица), 1882. три (Београдска Задруга, Нишка Задруга и Обреновачка Штедионица), 1883. два (Народна Банка и Српска Кредитна Банка), да, по том, отпочне обилније ницање тих завода не само, као пре, у Београду и на обалама Саве и Дунава, којим је рекама, пре железнице, ишла трговина, већ и по другим местима у којима се трговина почела кретати, те су 1884. и 1885. основани десет новчаних завода (Ужичка Грађанска Штедионица, Упска Штедионица, Зајечарска Задруга, Јагодинска Штедионица, Крагујевачки Кредитни Завод, Краљевска Акционарска Штедионица, Нишка Акционарска Штедионица, Пожаревачка Штедионица, Ресавска Штедионица, Чачанска Штедионица).

У овом првобитном прикупљању, мобилизовању капитала ондашњи социјалисти нису гледали један потпуно правилан и историски нужан процес, који обећава јаче развијање трговине и, за тим, брже подизање индустрије, којој су безусловно нужне три ствари: довољна и јевтина количина сировина, пространа и добра пијаца и довољна количина слободних капитала. Они су само знали да су се ти капитали образовали на најбестидни и и најкрволочнији начин, како се брвобитна акумулација у опште врши, нарочито још акумулација зеленашким и каишарским

методима. Они су предосећали да ће ти заводи, у први мах, баш кредитом упропастити читаве масе занатлија и трговчића лабаве привредне егзистенције и подићи оне јаче, за конкуренцију способније и у контурентској борби жилавије и издржљивије. Па су, најзад, предосећали како ће ти капитали, уложени у индустрију, послужити капиталистима за немилосрдну експлоатацију над радницима. Они су се свега тога, што се појављује као историска неминовност и што је необилазно, грозили, што је, у осталом, сасвим разумљиво, што је и симпатично кад такав осећај долази не само од социјалисте, већ и од *човека* у опште. Али су се они хтели ставити *и на супрот* једном развитку и обуставити један неминован историски процес, који чак представља напредак према ономе што му је претходило, на име: према зеленашкој периоди капитала. *Драгиша Станојевић* је, који је и раније код Малона нашао симпатичнога одзива кад је на француском језику штампао једну ствар *о нашем* колективизму, (задругарству, ма да својина и производња породичне задруге не представљају принцип колективизма), истакао се у својим *Интересима Српства* као огорчени противник капиталистичке привреде која у нас наступа, препоручујући да капиталистичку фазу у друштвеном развитку и обуставимо и прескочимо — завођењем задружне привреде! И он ту привреду захтева као обавезну, принудну друштвену форму!

До душе, искуства са задругама што су их имали Марковић и Ценић, даље, нагло распадање и породичних задруга које је напустило као последица јачања

новчане привреде и прва продирања капиталистичке привреде — нису били повољни услови да *Инт реси Српства* Станојевићеви и његове идеје нађу одзива; чак се нико њима није ни загрејао. Али, зато су необично силнога одјека имали његови *Кајмакамци,* опозиционо одлучни, стилски изванредно јаки и у духу мегданџија из народних песама, за ондашње прилике изванредно сјајни памфлети. Опозиција, гушена Зајечарском Буном и Сливницом, у тим је памфлетима нашла ободрења. Као што на једном месту Троцки лепо вели: „Опозиција у провинцији ослања се на пример који пружа престоница“, пример, што га је Станојевић пружио, имао је, одиста, сјајно дејство. Народ је хтео да се политички ослободи, да дође до политичких реформа које су му социјалисти Марковићева доба и за тим радикали проповедали и популарисали, да би он сам задобио утицаја на економску и финансиску политику у држави и у локалној самоуправи. Зато су *Интереси Српства* остали незапажени; али су, за то опет, *Кајмакамци* били најрадије читани чланци, управо гутани, док су излазили у *Новом Београдском Дневнику* (1886.), а по том, оштампани засебно, најпопуларнија књига онога времена.

И, у то доба, цела социјалистичка група се одлучно бори противу режима. У тој борби се потпуно изједначује с Радикалном Партијом, па се, највећи део људи из те групе, с њом потпуно сливају, да се више нигда социјализму не врате. Тај је случај био и са самим Станојевићем.

Последњи покушај да се социјалисти приберу око једнога центра, био је онај 1887., готово пред

саму смрт Ценићеву: неколико млађих људи, који су се раније прибирали око *Радника* (1881.) и *Борбе* (1882.), основали су друштво и покренули часопис *Омладину*, која је доносила и Енгелсово дело ***Постанак породице, својине и државе*** и Лазе Нанчића популаран напис о социјализму. Али су и друштво и часопис престали након године дана.

ГЛАВА ПЕТА.

ПЕРИОД ВАСЕ ПЕЛАГИЋА

У овом периоду, који траје 12 година (1888.—1900.), настаје изразит прелом: ранија заосталост бива, постепено али све јаче и јаче, прегажавана напретком, који отвара пута новој, капиталистичкој епоси.

Становништво је од 17,9. по 1□ км. у 1834. намножено до 39,4. у 1884. и до 51,6. у 1900., број варошког становништва је од 41.347. у 1834. порастао на 351.015. у 1900., проценат земљорадника је спао на 87,33%, становништво се издиференцирало не само по имовном стању, већ и по занимању и социалном положају, те је износио број

	предузимача (сопственика)	помоћника (радника и слугу)
1893. по варошима	64.257.	38.379.
„ селима	288.292.	19.857.
	352.549.	58.236.

Новчани заводи су од 19., колико их је било 1885., до 1900. порасли на број 83., расутих по целој Србији.

Од 22. индустриска предузећа, с пиварама и млиновима заједно, колико их је било 1881., порастао је њихов број 1893. на 141., а 1900. преко 200.

Железнички саобраћај је, који је изазвао живље грађење путева те их је већ 1888. било 3990. километара, све јаче вршио своје дејство: постајала је све живља извозна трговина, која је по целој земљи снажила и развијала локалну пијацу и подизала јаче преставнике трговине; увозна трговина је вршила своје дејство разоравајући поједине занате (као, на пример, ножарски) и доводећи у питање самосталну егзистенцију огромном броју дотадањих занатлија из два разлога: прво, јер нису имали довољно техничкога знања и, друго, јер нису имали довољно капитала за вођење занатлиских радњи под новим условима и у новим приликама. А без довољнога техничкога знања и с оскудним капиталом се занатлија још могао држати при мртвилу локалне пијаце, док су му се муштерије јављали у већој мери као поруџбинари. Међутим, утицај интерлокалне, нарочито јаче запљускивање интернационалне пијаце, старога занатлију обарају. Место њега се подижу индустриска предузећа и занатлиске радње које располажу с радном снагом више стручне спреме, с већим капиталима и са способношћу трговачког калкулирања, са чиме стари занати и занатлије располагали нису. И, одиста, занати се постепено модернизирају и нови се појављују: 1895. било је већ 119. разних заната, на место 75., колико их је било 1866.

Те промене, које су крчиле пута модерном капитализму, изазвале су у овоме периоду, врло живе

покрете занатлија, а за њима и покрете радника. 1887. основано је Занатлиско Удружење, које је одмах покренуло и свој орган: *Српски Занатлија*. У покрету узима удела и занатлије и један број радника; међу њима и они који су раније узимали учешћа у покретима Марковићевим и Ценићевим. Тада се, и ако у почетку још у врло малом броју, на на позорницу социалних покрета у Србији *први* пут појављују ***најамни радници***, пролетери у правом смислу речи, до душе још са занатлијама у заједници. Они у покрет већ уносе и живљи, немирнији темпераменат и одлучнији тон, ма да у прво време не и сасвим разговетне захтеве. Чују се гласови ситнобуржоаског социјализма и искидане фразе позајмљене од Марковића, Ценића и Пелагића; али, упоредо са ситнобуржоаским социјализмом, све се јаче наглашују ноте социјализма пролетерског. У самом органу покрета уредник његов Раша Милошевић штампа а за тим и оделито оштампава марксистичко дело Карла Кауцког: ***Огледало капиталистичке производње*** (у доцнијем преводу Душана Поповића: ***Економска теорија Карла Маркса***), а у Чупићевој ***Годишњици*** објављује једну главу из Марксовог ***Капитала***.

С почетка су у покрету социјалисти били малобројни, али су се агилношћу старали да свој печат на удружење ударе. То се огледало на годишњој скупштини 1889., на којој су успели да има у своје председништво и да оживе успомене на раније социјалистичке покрете. Већ после 3 године (1892.) су, приликом држања скупштине у Врању, покушавали

да оснују партију, а кад то нису успели, онда су након три месеца основали Занатлиско-*Раднички* Савез на место дотадањег Занатлиског Удружења, и покренули орган *Занатлиски Савез*, на коме су сарађивали сви дотадањи социјалисти, а од млађих му постаје сарадник Живојин Балугџић, који заступа модерни пролетерски социјализам, чист марксистички правац. Већ 1893. скупштина Занатлиско-Радничког Савеза делегира Балугџића на Интернационални Социјалистички Конгрес који се држао у Цириху. Како су се заоштравале супротности између занатлија и радника у радионицама, тако су се, све више, класне супротности одазивале и на ова заједничка удружења: на седницама, конференцијама и скупштинама су се увек запажала два *супротна* гледишта, два *супротна* интереса. С почетка су она, ипак, трпљена једно поред другога, док, мало по мало, нису отпочела долазити у отворен *сукоб*. Све се више показивало да између оних који све мање имају идејне заједнице, чији интереси бивају све оштрије супротни не могу ни организовано остати заједно. И већ 1895. кида се са старим фирмама и на место *Занатлиског Савеза* радници и социјалисти покрећу *Социјал-Демократа*, који излази 1895. и 1896., а идуће (1897.) године се покрећу *Радничке Новине*. Тако се та два покрета сасвим и коначно раздељују и започињу борбу као два противничка *класна* логора.

Пре него што су се потпуно поделили, осем онога покушаја у Врању, чињени су још два за оснивање социјалистичке партије: један у Београду преко лета 1893. и други у Смедереву у новембру

1894. На челу овога другога покушаја је био Коста Јовановић, тадањи геометар. Али су обадва остали без резултата: радници, још недовољни бројем да заснују и развију свој политички покрет и без организованог економског покрета свога, нису били у стању партију формирати; занатлије, пак, ангажовани као чланови буржоаских партија и класном идеологијом везани за буржоаски ред ствари, нису имали интереса да се оснива социјалистичка партија.

Кад су се, пак, ови покрети подвојили, онда је радничком покрету успело да изведе прву прославу Првог Маја (1896.) и да се њоме још јасније обележи као пролетерски класни покрет, као интернационални и као револуционарни.

Делећи се од занатског покрета су социјалисти основали у Београду Радничко Друштво. А у унутрашњости је, још за трајања заједнице са занатлијама (1888.—1893), основано око 20. друштава *радничких*, највише са задатцима болесничких каса; нека од њих и данас постоје.

У овом периоду није било *једне* радничке и социјалистичке тачке концентрационе. Продирање капитализма је било и очигледно и неодољиво; оно је вршило разламање дотадањих заосталих привредних облика и уносило нове. И као што је продирање капитализма доносило бурно и опште врење у привредном животу, то је такво бурно *врење* било како у ранијем занатлиско-радничком, тако и у познијем радничком покрету, који је, колико је из године у годину број радника растао и у колико

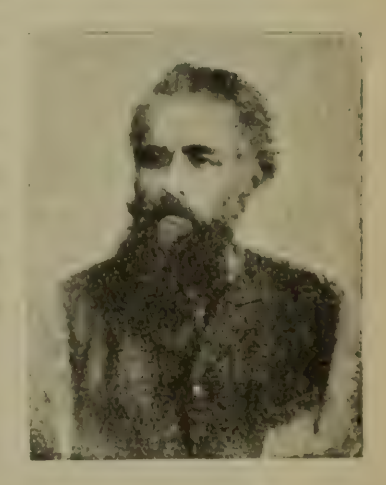
су се више појављивале класне супротности између послодаваца и најамних радника, све више тражио себи тачку за концентрацију и консолидовање. Не више калфе под ајлуком, већ све изразитији радници који раде под надницом од које живе, они се више нису могли задовољавати празном утопистичком идеологијом и фразеологијом, већ су тражили да конкрентне форме класне борбе буду потпуније организоване, како би дали отпора послодавачкој експлоатацији, која је постојала све тежа и неспоснија.

Ипак се тај период назива Пелагићевим, и ако својом идеологијом он покрету није давао своје обележје: тај се период назива Пелагићевим само по томе, што је у њему живио најзнатнији и најпознатији тадањи социјалиста Пелагић. Међутим, он на себе није узимао улогу ни агитатора ни организатора; он је само књиге писао, штампао и растурао, не доспевајући да се организовањем радничког покрета интересује.

Син Босне поносне (рођен у Жабару 1838.) Васа Пелагић је своју јавну делатност прво у Босни развио. И ако архимандрит и ректор Богословије у Бањој Луци, Пелагић није био клерикалац, већ извесне врсте рационалист, слободњак, демократ, национални револуционар: у школи је подмладак васпитавао да служи не пустим зидовима храмова већ живим потребама народним; у цркви није народ кљукао празном надом у анђеле и невидљивога Бога нити фаталистичком философијом изанђале религије која се збила у принцип: „не противити се злу“! већ га је крепио поуздањем у сопствену несалом-

љиву и неисцрпну снагу; око себе је прикупљао сељаке и касабалије и у њима распиривао пламен ослобођења испод социалног, политичког и националног ропства. Бутун Босна и Херцеговина су знале за Пелагића, проповедника ослобођења и предводника покрета народних маса. Аге и бегови, чије је феудално паразитство било у питању, брзо су задобили тирански војничко-бирократски режим, с валијом на челу, да се Пелагића курталишу: оптуже га за буњење раје, баце га на веку рану, окују му ноге и спутају руке, па га пошаљу у Цариград, а тамо га осуде на 101. годину робије.

Из Мале Азије, камо је досуђену робију издржавао, Пелагић је преко Русије побегао.

Улазећи у Европу ни једнога тренутка није помишљао да се одмара на ловорикама славе, која је већ пратила његово име: наилазећи на феудалну Угарску, у којој је, нарочито још у оно време, спахиска система царевала над мукама и невољама сељака, Пелагић је, стојећи на гледишту да се свуда треба борити за народна права, сместа отпочне своју апостолску проповед међу сељацима у Бачкој и Банату. Власти га ухвате, уапсе и оптуже за кривицу која се казни вешалима! Вешалима је избегао на један колико прост, толико и одважан начин: кад је железницом спровођен у место у коме му је тре-

бало бити суђење, он је с воза скочио и дању кроз ритове а ноћу заобилазним стазама допро до Дунава и дочепао се Србије.

У Србији је дочекан раширених руку: држало се да је, с гласом којега је био стекао, згодан да послужи за рехабилитовање и популарисање једнога режима који је био на рђаву гласу. Да се задобије за ту улогу, нуђен му је и владичански положај. Он га је одлучно одбио; а кад је у Београду с поштом извођена литија у славу св. Ћирила и Методија, којој је био на челу митрополит Србије с целим београдским свештенством, Пелагић је стао пред литију, зауставио је, одржао јој говор противу „мантијашког заглупљивања народа“ и противу „мајмунлука у који поповштина одева своје намере“. Народ се тад сав листом разишао, остављајући митрополита и попове на цедилу, да се од тада више нигда не обнови литија за Ћирила и Методија.

Ускоро протеран из Србије, он је, на позив са Цетиња, отишао у Црну Гору за управитеља народних школа (министра просвете). Са безграничном љубави према народном просвећивању Пелагић се био тамо предао томе послу. Али, не за дуго. Кнез Никола једаред позове у биљарду све главаре да утврде наследност престола, да, управо, учврсте његову династију, да реше једно питање, које је, дотле, било још једнако отворено. Пелагић је имао смелости на супрот наследности на престолу истаћи потребу републиканског изборног система. „За 24 уре да те моје око није виђело на Цетињу!“ кивно је узвикнуо кнез Никола.

Мало за тим плану пушка невисињска и отпоче устанак у Босни и Херцеговини. Пелагић је одмах улетео у Босну, у једноме крају организовао народне покрете и истакао им за циљ: укидање феудализма, предавање земље сељацима без икаквог откупа и без икаквих накнада, пуну самоуправу народну, свеколике политичке слободе. По Романији и у Мајевици је Пелагић с усташима распиривао пламен револуције. Али се тај програм није поклапао с рачунима кнеза Милана и његове владе, па су гледали да Пелагића уклоне из устанка. И кад је он омео да се, по поруци из Београда, убије вођа усташки Петар Мркоњић, онда се све учинило да се народни устанак отме из народних руку, да се усташи из Босне и Херцеговине ставе под команду оних, које врховна команда из Београда одреди. Тако је и Пелагић из устанка уклоњен.

Гоњен као рационалист, слободњак, демократа и национални револуционар, Пелагић није, по примеру многих других, поклецнуо. У место да се тиранији поклони или уклони, он је друштвеном поретку објавио непомирљиви рат. Збацио је са себе калуђерску ризу, одбацио све понуде које доносе угодан живот и посветио се борби за социјализам.

Пелагићев је социјализам био утописки социјализам своје врсте. Али, при свем том, Пелагић је јако доприносио буђењу народних маса, узбуркивању њихова револта, кретању честитијих природа да се искрено за социјализам заложе.

За свој пропагаторски рад, вршен писањем, штампањем и растурањем књига, Пелагић је непре-

жидно гоњен. Већ 1882. за своје књиге *Борба за ослобођење* и *Пут унакрст око света* протеран је у Румунију. Тамо је написао и у Швајцарској штампао *Шта нас кошта Бог и господар*, у своје време много гоњену и радо читану књигу.

Тек после 5 година му је допуштен повратак у Србију. Тада објављује читав низ дела: ***Народни учитељ*** (треће и четврто издање), ***Нова наука о јавној настави, Словенска унија и тројна унија Јевропе, Речник страних речи, Наука и радници, Зашто се појављују буне и револуције, Социјализам*** и т. д.

Власти су га опет гониле. Понова су га 189?. протерале у Румунију. Отуд је враћен тек наступајуће године по одлуци Народне Скупштине. Одлука је донесена после петиција, које су из народа, снабдевене многобројним потписима, потекле; у њима се тражило: да се Пелагићу, борцу за народна права, допусти повратак у Србију.

Али, након године дана од повратка, Пелагић је окусио још горчију чашу: здрав и читав бачен је у луду кућу, из које су га масе народне ослободиле 1. априла 1893. После годину дана је стрпан у апс и осуђен на дугогодишњи затвор за штампарску кривицу. Пуштен је 1897., а већ 1898. је понова отеран на осуду, па је тамо и завршио свој мученички живот 25. јануара 1899.

У првоме делу овога периода се истицао и *Јаша Продановић*, садањи главни преставник републиканске партије. Још на Великој Школи соција-

листа и учесник у *Одбору за издавање целокупних дела Светозара Марковића*, он је први дао једну лепу и дотле најопширнију и најозбиљнију студију о Светозару Марковићу и његову раду. За тим је узимао учешћа у покретању социјалистичког листа *Народна Мисао* и одржавао везе с тадањим радничким и занатлиским групама. И ако одличан литерарни критичар (и, на жалост, на штету тога посла на коме би био и плодан и врло користан), Продановић се доцније врло активно ангажовао у политичкој борби као идеолог радикалне демократије. Поставши министар, спровео је кроз Народну Скупштину Закон о радњама, у који су ушле многе мере радничке заштите, којих до тада у нас није било. Старе симпатије социјалистичке и радничке су га подстакле да тај закон спроведе, на супрот свеколиком отпору који се појављивао не само у послодавачким круговима, већ и у крилу саме парламентарне већине.

У другоме периоду се истичу нарочито *Милош Обрадовић*, ковач и *Андра Банковић*, столар, који, при одвајању радничког покрета од занатлиског остају, и ако мајстори, у радничком и у њему заступају своја социјалистичка уверења и проповедају одлучну социјалистичку борбу, на коју су они, у осталом, навикли били у земљама развијеног социјалистичког покрета, у којима су раније као радници били.

Обрадовић је био изванредно приљежан и савестан председник Радничког Друштва и својим трудом и истрајношћу је другима пружао пример

како се треба жртвовати за ствар социјализма, за ствар пролетерског покрета. Он је умро баш пред остварењем онога за шта је радио: пред оснивањем и потпуним формирањем економског и политичког покрета радничке класе у Србији.

Његов друг Банковић је био већ боље среће: он је дочекао резултате својих напора и узимао активна учешћа у борбама организоване Социјалне Демократије. ***Стари Борац***, како се, сасвим оправдано, у ***младом пролетерском покрету*** називао Банковић, стари, непоколебљиви, срцем увек млад социјалистички ратник, умро је у Београду 5. септембра 1911.

После угушенога Марковићева покрета у Србији за време рата, за које је време влада допуштала излажење свега два листа: ***званичних*** „Српских Новина" и ***полузваничног*** „Истока"' после неколико година од у крви угушене Париске Комуне, после свирепо гоњене Интернационале, за време Бизмаркова црнога закона противу социјалиста, у доба једнога ***аустриског*** апсолутизма и у периоду гушења социјалистичког покрета и прогонења социјалиста у целој Јевропи, Банковић се не само запаја социјализмом, већ и врло активног учешћа узима у радничком покрету и у социјалистичким групама где се год нашао: у Паризу с бланкистима, у Швајцарској с револуционарима из сатрвене Комуне и растеране Интернационале, у Немачкој и Аустрији у социјалдемократским партијама, свуда подносећи жртве за своје социјалистичко уверење, свуда апшен и прогоњен, да у Русији, за своју револуционарну

активност, буде у Варшави бачен у *цитаделу*, по злу чувену апсану царистичке и апсолутистичке Русије. Одатле протеран у Србију, Банковић није престао ни једнога тренутка социјалистички осећати и за социјализам радити. Осамдесетих година минулога века, у оскудици резервне војске индустриске и варошког пролетаријата способнога да на својим плећима понесе социјалистичку ствар, он и Мита Ценић, по угледу на руске револуционаре шесетих година, одлазе у село, облаче гуњ и отпочињу тамо социјализам проповедати, да се, после извеснога времена, отуда врате и понова отпочну прибирати студенте, ситне занатлије и раднике — колико их је тада било — и запајати их социјализмом. У 1896. Банковић је међу првима у извођењу у Србији *прве* демонстрације Првога Маја, а те исте године је изабрат и за делегата малене српске социјалистичке групе да је заступа на Интернационалном Социјалистичком Конгресу у Лондону.

Од тада се покрет отпочиње већ више осећати и мало по мало груписавати, док није, најзад, добио *праву* своју форму и садржину.

У радничком и социјалистичком покрету овога периода су врло активно узимали учешћа и допринели његову развијању и организовању Милорад Поповић, Коста Јовановић и Јован Скерлић.

Милорад Поповић († 11. август 1905.) беше једна од оних жилавих социјал-демократских природа, које преко главе претурају и највеће недаће, али упорно остају верни своме уверењу. Као такав

он је био предводник и учитељ социјализма својим друговима у нишкој гимназији, са чега је из VII разреда гимназије (1895.) истеран. Тада долази у Београд и у *Социјал-Демократу* пише чланке, отворено проповедајући: да је крајне време кидати са занатлиским социјализмом, јер се Социјална Демократија, као партија радничке класе, може ослањати једино на пролетаријат, којега треба учинити свесним његових класних интереса.

Пошто је чинио озбиљне покушаје за оснивање синдикалних организација, и у томе донекле имао успеха, он 1896. одлази у Париз, да се тамо спрема, да се учи, да се образује. Дани и ноћи провео је у Паризу над књигом, мучећи се за одржање голе егзистенције. Беспримерно напоран рад и немаштина и глад, упропастили су и иначе нежан организам његов: туберкулоза је отела мах.

Из Париза је стајао у непрекидној преписци с друговима у Србији и знатно припомогао здравоме формирању радничког покрета. У самом Паризу је образовао Југословенско Радничко Друштво, у коме је врло интензивно радио, држао предавања и конференције и у социјализму спремао Србе раднике, да би, кад се врате у Србију, користили социјалистичкој ствари.

У Б. Пешти је 1901.—1904. уређивао тамошњи партиски орган *Народну Реч* и штампао неколико књижица оригиналних и преведених. Од превода му се истиче *Комунистички Манифест* а од оригинала *Раднички Синдикати*. Иначе је био озбиљне спреме и модеран социјалиста.

Јован Скерлић је, дошав у сукоб с радничким покретом на питању реформизма, којега је он истицао изнад свих задаћа радничке партије, и на питању компромиса с грађанском демократијом, у којој је он гледао сарадника на великим реформама, у последње време организационо био приступио радикалној демократији (самосталцима) и њезин посланик постао. Али, на првим корацима своје парламентарне акције је осетио колико је његово политичко друштво и „радикално" и „демократско". Штета је што је рано умро (1914.), иначе би, несумњиво, ускоро раскрстио с дотадањим обавезама и отишао лево, и ако се, можда, никада више не би вратио својим старим идеалима. — С великом симпатијом је написао велико дело *Светозар Марковић*.

Коста Јовановић је врло предано сарађивао на буђењу и прикупљању радника, на организовању и формирању економског и политичког покрета радничке класе у Србији. После сукоба, којега су Поповић, Скерлић и он имали са социјалистичком партијом, Јовановић је на левом крилу грађанске демократије, очигледно незадовољан њом. У положају референта за социалну политику у Министарству Народне Привреде је, ма да је већ раније прекинуо организационе везе с радничким покретом, ипак активно настојавао да се што пре донесе закон о радњама и у њему мере за заштиту радника.

ГЛАВА ШЕСТА

СИНДИКАЛНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ.

Упоредо са продирањем капитализма и развијањем земљорадње, трговине и индустрије и са обнављањем заната који се капитализму прилагођавају и све више узимају форму модерних капиталистичких предузећа, вршена је пролетаризација у вароши и селу и растао је број најамних радника. По непотпуним подацима из 1908. било је радника и ученика ангажовано.

у занату	40.178.
у трговини	4.810.
у индустрији	18.675.
	63.663.

Како ови подаци нису обухватили ни сва места (свега 40) ни сва предузећа, то се може без претеривања утврдити, да је укупан број најамних радника тада у Србији био око 100.000.

Положај радника је, међутим, нарочито у првим годинама овога периода (1900—1905) показивао једну црну ситуацију.

Млади капитализам је пожурио да се нарочито користи бесплатном и безотпорном радном снагом, дечјом. Чак у Београду и у предузећима модерне

технике деца су просто упропашћивана: у штампаријама су за ученике ангажована деца у порасту од 8 до 10 година, и то на 3 радника по 40 ученика (1902); у електротехничким радњама на 3 радника су долазили по 10 дечака ученика, а радници су имали награду по 0·20 дин. на радни сат! Кад је такво стање било у најмодернијим занимањима, може се замислити какво је било тек у заосталим занатима! У унутрашњости је било још горе: у Пожаревцу је на 1 абаџиског радника долазило 16 ученика! Један ојађеник, који је доцније постао првак у синдикалном покрету радничком, овако описује своје шегртовање у једној **београдској фабрици:** „Ја сам морао за њих 15—20 радника да спремам алат, да перем четке и да по цео дан на машини рибам фарбу. Овај је посао за мене био тежак. Ту тежину мога тадашњег стања још је погоршавало остајање дуго у ноћ ради спремања радионице, прања четака и чишћења лонаца. Мој положај је постајао све несноснији услед тога што сам за најбезначајније грешке био тучен и шамаран“. Кад му се већ додијало, намисли да напусти фабрику: „У јутру у 7 сати одем у фабрику за отпуст. Чим отворих врата, угледах мајстор Софронија који се на мене продера: Где си ти? Што си дошао, шта ћеш, а? и опсова ми оца. — Ја сам дошао за отпуст, — одговорих плашљиво. Софроније приђе, затвори врата, стаде иза мене и скиде каиш. Ја већ видех шта ће бити. Погледам у врата, а он ме ухвати за уво. Држећи ме за уво и шибајући каишом одвуче ме кроз целу авлију у моју радионицу и показивајући

ми машину која је била пуна фарбе рече: ево ти отпуст! Ја почнем окретати машину и рибати фарбу и плачући сам размишљао како смо ми шегрти без сваке заштите“.

Женска деца су полазила на учење шивења већ од 10 година. За време шегртовања су служила у место служавке, рибала патос, прала судове, чистила, спремала — од ране зоре до 8 и 9 сати увече. После три године шегртовања су та деца постојала „калфе“ с надницом од 2. и 3. гроша и с неограниченим радним даном.

Упоредо с децом, и жене су уведене у фабрике и радионице, па је и над њима примењена немилосрдна експлоатација.

Али, ни мушки и одрасли радници нису боље пролазили. Абаџиским радницима је у Београду било радно време 15—16 сати а надница се кретала између 1 и 2 динара; шевећерија је отпочињала у 1 сат по поноћи, па је трајала до 8 сати увече. У Лесковцу кројачи, памуклијаши и јорганџије нису (1902) зарађивали просечно ни 25. дин. месечно, а у Крушевцу су абаџиски радници за 15 сати рада једва истеривали 1.20. дин.; обућарски радници у Ужицу (1902.) за 16. часова рада су имали надницу која се кретала између 0.20 и 2. дин., браварски радници за рад од 15—18 сати били су награђени са 0.60 до 2. дин. Рудолф Ауер, фабрикант машица у Јагодини, писмено одговара (1902.) једном раднику који му се за посао нудио: „код мене почиње рад од 5. часова изјутра и траје до 7. увече. За исти рад плаћам према способности од 2—4. дин. дневницу“.

Опанчарским радницима је (1902.) у Београду радно време толико, колико је потребно да сваки изради 20. пара опанака, а надница је 1.40. дин.; у Чачку је радно време 18. сати, у Ужицу 17. до 20. сати а надница од 0.15. до 1. дин., у Пожаревцу радно време од 12. до 18. сати а надница 1.20. до 1.40. дин., у Рашкој је радно време 21. до 22. сата! Бербери су имали радно време у Београду 15. а у унутрашњости 16. и 17. часова, награде су биле у Београду 6. до 24. а у унутрашњости 4. до 18. динара месечно! Код трговачких помоћника је било радно време 17., 18., 19., сати; код месара, у фабрици Клефишовој у Јагодини, радни дан је износио 14. сати а награда 0·80. — 1·20. дин. Зидарски радници су у Лесковцу радили 15. сати за 1. до 1·20.; у Београду је њихова надница једва догонила до 4·50. дин., у Пожаревцу су зидари и калдрмџије, радећи код *општине* (1904), добијали једва 36. дин. месечно.

Такво стање је побудило раднике на синдикално организовање и подстакло је вођење синдикалне борбе.

Прве синдикалне организације су се појавиле 1895., 1896. и 1897. (види моје: *Организација и борба опанчарских радника)*, али су оне угушене оштром политичком реакцијом која је настала и трајала непуне три године. Чим се осетио колико толико слободнији политички дах, настало је одмах оснивање синдикалних организација, најпре у Београду, а по том и синдикалних пододбора у унутрашњости.

Кад је већ већи број синдикалних организација био основан, оне су образовале и заједнички свој синдикални форум: Главни Раднички Савез.

Синдикалне организације су својим правилима (чл. 2.) поставиле себи овај циљ:

Циљ је Савеза да свестрано штити и помаже духовне и материјалне интересе својих чланова, а у првом реду да синдикалном борбом извојује боље радничке награде и повољније услове рада.

Да би то постигао, Савез ће се старати:

1. да се повећају радничке награде и побољшају услови рада и да се утрврди максимални (најдужи) радни дан и минимална (најнижа) награда;

2. да се укине рад недељом, рад на парче и рад прековремени;

3. да помоћу скупова, предавања и курсева просвећује и обавештава своје чланове, да буди класну свест и развија радничку солидарност, те да их спрема за заједничку борбу;

4. да прибира статистичке податке о свестраном стању радника своје струке;

5. да установи савезну књижницу;

6. да установи посредништво за налажење рада својим члановима и преноћишта за чланове који путују;

7. да пружа правну заштиту својим члановима у споровима са послодавцима;

8. да помаже своје чланове у штрајку;

9. да даје помоћ својим члановима у немању рада, при путовању и у болести;

10. да помаже своје чланове који страдају због рада у организацији као и у свима другим случајевима, у којима је помоћ потребна ради остварења савезног циља;

11. да ступа у узајамне односе са сличним Савезима на страни.

Агитујући код радника,. синдикалне организације су све више проширивале круг свога утицаја и повећале број чланова; тај је број износио:

ГОДИНЕ	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА	МАЊЕ ИЛИ ВИШЕ
1903.	1761.	—	1761.	—
1904.	2877.	55.	2932.	+ 1171.
1905.	4665.	409.	5074.	+ 2142.
1906.	4800.	550.	5350.	+ 276.
1907.	—	—	2881.	— 2469.
1908.	—	—	3238.	+ 357.
1909.	4314.	148.	4462.	+ 1224.
1910.	7196.	222.	7418.	+ 2956.

Поједине организације су по броју чланова овако стајале:

Редни број	Савез радника	основан	1907.		1908.		1909.		1910.	
			мес. група	чланова	мес група	чланова	мес. група	чланова	мес. група	чланова
1	типографских . .	1874.	—	222	—	231	—	259	—	441
2	металских	13-IX-1901	7	228	8	291	18	417	22	642
3	дрводељских . . .	18-X-1901	15	305	16	428	14	426	25	663
4	кројачких	3-VIII-1903	8	277	13	413	18	590	25	650
5	кожарско-прерађивачких	6-VI-1903	10	156	19	241	16	440	31	700
6	грађевинарских .	23-IX-1901	6	129	5	63	1	79	3	125
7	молерских	1-X-1903	—	60	3	102	—	62	1	80
8	фабричких и текстилних	IX-1903	2	193	1	105	4	132	8	214
9	млинар.-пекар. .	24-VIII-903	3	58	2	70	5	169	10	256
10	рударских	20-XII 1904	8	136	3	20	7	15	1	85
11	опанчарских . . .	1904	12	305	19	380	21	630	30	1093
12	абаџиских	6-VI-1903	8	207	11	165	16	262	20	486
13	терзиско-јорган..	24-VIII-903	7	120	7	111	11	201	13	596
14	келнерских , . . .	30-VII-1904	2	44	2	176	2	240	6	308
15	берберских. . . .	1904	3	43	1	14	6	76	9	111
16	књиговезачких. .	17-VII-1903	—	25	—	47	—	36	—	74
17	монополских . . .	6-VI-1903	6	67	1	57	—	82	—	170
18	саобраћајних. . .	3-VIII-1903	—	50	1	67	1	124	—	471
19	трговачких помоћника	VIII-1901	2	33	3	68	3	110	4	135
20	месарских	13-II-1905	2	131	2	153	8	79	1	71
21	железничких . . .	30-V-1907	—	50	1	126	—	37	—	36
22	керамичких . . .	— —	—	22	—	19	—	15	—	11
			101	2881	118	3235	140	4462	209	7418

Финансиско развијање синдикалних организација се кретало овако:

ГОДИНЕ	ПРИМАЊЕ	ИЗДАВАЊЕ	ИЗДАВАЊА НА ШТРАЈКОВЕ	ГОТОВИНА НА КРАЈУ ГОДИНЕ
1903	14.555	7.651	644	6.904
1904	19.272	7.704	872	15.408
1905	30.850	19.533	6.007	23.679
1906	45.057	31.917	16.442	35.679
1907	80.654	80.856	45.714	47.584
1908	40.474	74.605	37.046	38.255
1909	57.583	40.211	11.376	55.627
1910	102.199	75.226	22.845	62.486

А на разноврсне помоћи је издато:

ГОДИНЕ	ПУТНА ПОМОЋ	У БЕСПОСЛИЦИ	У БОЛЕСТИ	У ИНВАЛИДСТВУ	ПОСМРТНА	ОСТАЛЕ	УКУПНО
1903	383	168	2.262	—	—	—	**2.813**
1904	420	416	412	792	—	—	**2.040**
1905	361	604	—	—	—	385	**1.350**
1906	1.494	1.640	1.600	—	—	—	**4.734**
1907	1.786	7.147	2.245	—	—	1.330	**12.508**
1908	3.411	6.262	4.663	58	333	456	**15.183**
1909	1.842	4.489	3.322	—	260	1.868	**11.781**
1910	2.653	6.823	7.593	—	179	164	**17.412**
	12.350	**27.549**	**22.097**	**850**	**772**	**4.203**	

Последњих година је било штрајкова:

1907.	23.
1908.	18.
1909.	47.
1910.	47.

Они су завршени

с успехом	53%
с делимичним успехом	24%
с неуспехом	23%

Снажење синдикалних организација и пораст штрајкова се објашњава умножавањем индустриских предузећа и привредним полетом, који је, до ратова, узимао све већи мах, тако, да су производи индустриски не само почели подмиривати један део домаћих потрошачких потреба, већ и постали предмети извоза на иностране пијаце. Тако је, на пример, 1908. било индустриских предузећа и рудника 466., а 1911. индустриска производња је износила 126,235.500. динара, од које је количине извезено и продато на иностраним пијацама у вредности 54,344.000. дин.

Последњих година се извоз овако кретао:

године	целокупни извоз	извоз индустриских прерађевина	од целокупног извоза пада на индустриске прерађевине %
1906.	71,604.100.	24,124.000.	33,70.
1907.	81,491.300.	33,943.700.	41,65.
1908.	77,749.000.	30,494.000.	39,20.
1909.	92,982.000.	20,611.000.	22,38.
1910.	98,388.000.	28,825.000.	29,30.
1911.	116,916.000.	54,344.000.	46,50.

Број новчаних завода се до 1908. попео на 146., дисконтна стопа је спала на 5% а чиста добит банака је достигла 10. и 15.%, код оних, пак, банака, које су своје капитале једним делом пласирале у индустриска предузећа и 24. и 30.%. Како су капиталистичка и индустриска предузећа просперирала, најбоље показује биланс једнога акционарског млина, што је у своје време објављен у *Српским Новинама*. По њему је акционарски капитал износио 300.000. а *чиста добит* за *једну* годину је изнела равно 100.786·78. динара! Акције новчаних завода су се отпочеле нагло тражити и плаћати изнад њихове номиналне вредности; акције индустриских предузећа такође; а акције једнога рудника су за цигло 5. година од како је прорадио скочиле за 1200.%!

За карактеристику привредног полета и капиталистичког снажења вреди забележити да је, на пример, последњих година, пре рата, често настајала дисажија, да је златник по службеном курсу падао на 19·97., а да је у приватној размени силазио и на 19·80. динара! Тако исто су и менице за Париз спадале на 99·30. динара!

Тај је полет повлачио за собом умножавање саобраћаја, мобилизацију капитала у банкама и концентрацију у великим предузећима, развијање крупне трговине и крупнога заната и заснивање све нових и проширивање дотадањих индустриских радњи; а све је то утицало: 1) да се врши опширнија пролетаризација, 2) да настају оштрији сукоби између Рада и Капитала и 3) да се синдикалне организације радничке постепено учвршћују и развијају.

ГЛАВА СЕДМА.

СРПСКА СОЦИЈАЛ-ДЕМОКРАТСКА ПАРТИЈА.

Тек после готово 40. година, од како се у Србији отпочео проповедати социјализам и након неколиких узалудних покушаја да се социјалистичка партија оснује, до оснивања је Српске Социјал-Демократске Партије могло доћи тек на *радничком* конгресу одржаном у Београду 20. јула 1903., тек пошто је капитализам продро у привреду и у њојзи извршио потребно дејство, тек пошто је он, подижући капиталисте и капиталистичка предузећа, отпочео на супротној страни гомилати своје гробаре, раднике, *радничку класу*.

Организујући се економски и водећи синдикалну борбу за већу надницу, краће радно време и боље услове рада, пролетаријат је осетио потребу да се и политички организује, те да класном борбом и на политичком пољу заштићује своје класне интересе у садашњици и спрема терен за своје коначно ослобођење.

При отварању тога конгреса је, на коме је основана Српска Социјал-Демократска Партија, речено: „*Раднички покрет* у Србији неминовно је довео своју борбу до политичке организације. . . Со-

цијалистички покрет може напредовати и може дати добре резултате онда, кад је заснован на чисто радничком елементу, те се јавља као борба класе радничке против експлоататорске класе“. И ако можда мало оштрије, тим се наглашавањем хтело јаче истаћи *раднички карактер* партије; у исто време и тежња да се разбије свака илузија, ако би је било, да се од једне *класне* партије прави међукласна, народна партија у етнобуржоаском смислу.

У истој поздравној речи истакнута је и крајна тежња Социјал-Демократске Партије: пустивши се у политичку борбу радничка класа тежи освајању политичке моћи да би извршила ослобођење своје и поставила друштвене односе на другој основи. То је још одређеније истакао Радован Драговић у своме реферату о партиском програму: „Сваки социјалистички програм има два дела: теориски и практични. Оба су дела подједнако важна. Друге партије могу имати само практичне програме, којима траже извесне реформе у данашњем друштву; Социјална Демократија тражи, истина, најшире политичке и економске реформе у данашњем друштву, али, ипак, није партија само реформа него и револуције, коренитог преображаја данашњег буржоаског друштва. Свој револуционарни карактер Социјална Демократија нити сме нити има потребе да одриче, јер је то оно што је дели од грађанских партија, које хоће да крпе „рђаве стране“ данашњег друштва, али данашње друштвено уређење сматрају као вечито, као свето, као најбоље, које, као и добри људи, има „понешто“ рђаво, али је у суштини добро.

Ми, на против, мислимо да је данашње друштвено уређење у основи рђаво, и зато тражимо, поред тога што хоћемо да поправимо све што се реформама да поправити, да се сама основа друштвеног уређења промени, да на место приватне дође друштвена својина. А то значи бити револуционаран према данашњем друштву, без обзира на то, на који ће се начин сама промена извршити: револуцијом или мирним прелазом. Ми то *оћемо*, али питање е *може* ли се такав преобража извести. Позната је ствар, да не зависи од воље људи како ће у друштву бити, него од других, објективних услова; људи не могу да зауставе окретање земље око сунца, а тако исто не могу да по вољи постављају данас једно а сутра друго уређење друштва! Стари социјалисти, тако звани утописти, и буржоазија полемисали су једни против других скоро истим разлогом: социјалисти су говорили како данашње друштво не ваља, али нису били свесни објективних услова који ће до преображаја *н м:н)вно* довести, буржоазија је признавала да данашње друштво има рђавих страна, али је тврдила да се не може никако променити. И овде је, као и у многим другим приликама, истина остала по средини; она је позната данас социјалистима, а буржоазији није, нити ће је као таква сазнати. Кад већ тражимо коренити преображај данашњег друштва, ми у програму морамо изнети и те објективне услове који раде за нашу ствар. Нужно је показати да сам развитак води остварењу нашег идеала; нужно је показати да данас социјализам није само лепа жеља, него на науци потпуно

утврђена теорија. Данашње друштво носи у себи клицу пропасти, а ми смо само његови гробари, и што будемо вреднији и оданији агитацији — гроб ће пре бити готов.... У практични део програма не уноси се баш све оно што тражимо; од свију наших захтева узети су најглавнији и најкарактеристичнији. Али, ја ћу то да нагласим, Социјална Демократија не тражи само оно што стоји у програму, него све, ама све што ће моћ радничке класе у данашњем друштву ојачати и оспособити је за извршење њеног идеала — социјалистичког друштва".

Конгрес је једногласно:

1) одлучио да се оснује Српска Социјал-Демократска Партија;

2) прихватио предложени програм партије, и

3) усвојио статут за организацију партије.

Примљени програм, који за све време постајања партије, није ни у целини ни делимично мењан ни допуњаван, гласи:

> Економски развитак буржоаског друштва условљава природном нужношћу пропадање ситнога газдинства, које се карактерише тиме што је радник у исто време и сопственик својих срестава за производњу. Овај развитак одваја радника од његових срестава за производњу и претвара га у пролетера без икакве имовине. Срества за производњу постају међутим монопол сразмерно малог броја капиталиста и великопоседника.
>
> Упоредо са овим монополисањем срестава за производњу иде и потискивање разбијеног

ситног газдинства, иде развиће простих алата у машине и џиновско повећавање продуктивности човечјег рада. Али све користи овога положаја монополишу капиталисти и великопоседници. За пролетаријат и средње слојеве који су у пропадању — ситни сопственици по варошима и сељаци — овај преображај значи повећање несигурности њихова опстанка, гомилање беде, притиска, угњетавања, понижавања.

Број пролетера се увећава, војска сувишних радника се умножава, супротности између експлоататора и експлоатисаних све се више заоштравају, класна борба између пролетаријата и буржоазије бива све огорченија, она дели друштво у два непријатељска табора и то је општа одлика свију индустриских земаља.

Провала између сопственика и оних који су без ичега проширује се и кризама, којима узрок лежи у суштини капиталистичког начина производње. Оне узимају све веће размере и наносе све већа пустошења, оне су узрок што општа неизвесност постаје нормално стање друштва, оне доказују да су продуктивне силе данашњега друштва преко мере нарасле и да се приватна својина срестава за производњу не може измирити са целисходном применом ових и њиховим потпуним развијањем.

Приватна својина срестава за производњу, која је пређе била средство да произвођачу обезбеди својину над његовим продуктом, постала је данас средство да се сељаци, занатлије

и ситни трговци експропришу и да се продукти радникови пренесу у својину оних који не раде — капиталиста и велепоседника. Једино преласком капиталистичке приватне својине срестава за производњу — земљишта, рудника, сировина, алата, машина, саобраћајних срестава — у друштвену својину и преобраћањем производње еспапа у социјалистичку продукц ју, т. ј. такву коју врши друштво само за себе (за своју потребу), може се постићи то да велико газдинство и принос од друштвеног рада, који стално расте, постану и за оне класе које су до сад биле експлоатисане место иззор беде и угњетавања извором највећег благостања и свестраног хармоничнов усавршавања.

Овај друштвени препорођај не значи ослобођење само пролетаријата, већ и целог људског рода који пати под данашњим стањем. Али ово ослобођење може бити само дело радничке класе, јер све друге класе поред тога што им се интереси косе стоје на земљишту приватне својине срестава за производњу и имају заједнички циљ да одрже основе данашњега друштва.

Борба радничке класе против капиталистичког експлоатисања неминовно је политичка борба. Без политичких права не може радничка класа водити своје економске борбе нити развијати своје економске организације. Она не може извојевати прелазак срестава за производњу у општу својину док не задобије политичку силу.

Ову борбу радничке класе развити у свесну и једнообразну и показати јој њен природни нужни циљ — то је задатак социјал-демократске партије.

Интереси радничке класе једнаки су у свима земљама са капиталистичким начином производње. Ширењем светског саобраћаја и производње за светску пијацу постаје положај радника у једној земљи све зависнији од положаја радника у другим земљама. Ослобођење радничке класе дело је, дакле, у коме подједнако учешће имају радници свију културних земаља. У овом сазнању осећа се и изјављује Српска Социјал-Демократска Партија солидарном са радницима свесним свога класнога положаја у свима осталим земљама.

Српска Социјал-Демократска Партија не бори се, дакле, за нове класне повластице и преимућства, већ за укидање класне владавине, па и самих класа, и за једнака права и једнаке дужности свију без разлике пола и порекла. Полазећи са овога гледишта, она се у данашњем друштву бори не само против експлоатисања и угњетавања надничара, већ против свију врста експлоатисања и угњетавања, па биле оне управљене против класе, партије, пола или расе.

Полазећи са ових начела Српска Социјал-Демократска Партија захтева на првом месту:

1. Опште, једнако и непосредно право бирања и избора тајним гласањем за све изборе. То право припада свима 20. година старим

становницима државним без разлике пола. Пропорционални изборни систем за земљу у укупности њезиној, а док се то не изврши, да се законом установи одређивање изборних округа после сваког пописа становништва. Двогодишње законодавне периоде. Вршење избора и гласања у дане који су законски ослобођени од рада. Укидање свакога ограничавања политичких права осем у случају малолества.

2. Непосредно народно законодавство, помоћу права предлагања и одбацивања. Самоопредељење и самоуправа народна у држави, округу, срезу и општини. Потпун изборни систем. Годишње одобравање порезе.

3. Општу војну обавезу. Народна одбрана у место стајаће војске. Одлучивање о рату и миру Народном Скупштином. Изравнање свију интернационалних размирица путем изборнога суда.

4. Потпуно слободно и без икаквих ограничења изјављивање мисли и право збора и удруживања.

5. Укидање свих закона који чине неправду жени у јавно-правном и приватно-правном односу према човеку.

6. Оглашење религије за приватну ствар. Укидање свих примена јавних срестава у црквеним религиозним циљевима. Црквене и религиозне заједнице сматрати као приватна удружења, која своје послове уређују потпуно самостално; потпуна независност школе од цркве.

7. Световност школе. Обавезно посећивање јавних народних школа. Бесплатност наставе, срестава за учење и издржавање у јавним народним школама, као и вишим заводима за образовање за оне ученике и ученице, који се по својим подобностима сматрају као способни за даље школовање, достојни даљега образовања.

8. Бесплатност правосуђа и правне помоћи. Суђење судијама које народ изабере. Право апелате против казне. Накнада штете невино оптуженим, затвореним и осуђеним. Укидање смртне казне.

9. Бесплатност лекарске помоћи заједно са бабичлучом и лековима. Бесплатност сарањивања мртваца.

10. Прогресивна пореза по приходу и имању за покриће свих јавних издатака, у колико се ови покривају порезима. Пријављивање према сопственој оцени обавезно. Обавезност пријаве наследне порезе, прогресивне према опсегу наследног добра и степену сродства. Укидање свих посредних пореза, царина и ослалих привредно-политичких узимања, која интересе целине жртвују интересима једне издвојене мањине.

За заштиту радничке класе Српска Социјал-Демократска Партија захтева следеће:

1. Стварно национално и интернационално заштитно радничко законодавство на следећем основу:

а) утврђење нормалнога раднога дана највише осмочасовнога;

б) забрана привредног рада за децу испод четрнаест година;

в) забрана ноћнога рада, осем за такве индустриске гране, које по својој природи, из техничких разлога или јавнога благостања, изискују ноћни рад;

г) непрекидни одмор од најмање тридесет и шест часова у свакој недељи за свакога радника; и

д) забрана плаћања радницима еспапом, тантузима, признаницама и упутницама у место новцем.

2. Надзор над свима индустриским и занатским предузећима (радњама), испитивање и регулисање радних односа у вароши и селу преко државне радничке канцеларије, окружним радничким инспекторима и радничком комором. Привредна хигијена на научном основу изведена до потпуности.

3. Правно изједначење пољопривредних радника и слугу са занатским и индустриским радницима; укидање уредбе о слугама.

4. Целокупно осигурање радника да предузме држава с тим да је учешће радника у управи меродавно.

Организација, агитација, штампа.

Организација је обухватала у опште мали број радника: синдикално организованих је било једва

7.—10.%, партиско организованих још мање, нигда више од 3%. Број чланова партиских се кретао овако:

године	Београд	Унутрашњост	Укупно
1904/5	300.	—	**300.**
1905/6	500.	580.	**1080.**
1906/7	?	?	**?**
1907/8	391.	389.	**780.**
1908/9	604.	1361.	**1965.**
1909/10	785.	1415.	**2200.**
1910/11	935.	1954.	**2889.**

Мали број организованих у партији долазио је поглавито са разлога, што се још нису били развили велики индустриски центри, који би прикупљали велики број радника, већ су радници били растурени не само по многим малим местима, већ и по многобројним радионицама, те је агитација међу њима врло јако отежавана.

Те тешке околности су, и још многе друге, непрестано пред партијом биле на дневном реду, и она их је делимично савлађивала само изванредно напорном пропагандом и агитацијом. Она је била свесна да су агитација и организација основи целе даље политичке делатности Социјалне Демократије. Агитација има задаћу: а) да формулисану класну политику открива у свакој друштвеној појави, на сваком конкретноме случају, у целој политичкој борби; б) да експлоатисану класу ослобађа умнога ропства, које је продукт класнога угњетавања; в) да велику революционарну енергију радничке класе оплоди свешћу и социјалистичким схватањем; г) да крене радничке масе и у њима пробуди мисао, ини-

цијативу у економској и политичкој борби и у свима формама друштвенога живота. Агитација Социјалне Демократије има да сједињује социјализам и раднички покрет, последњу реч револуционарне мисли људске с последњим актом класне борбе. Снага радничке класе је толико моћна колико је организована, притисак је њезин толико силан колико је извршена концентрација маса, ослободилачки напон њезин је толико успешан колико је чврсто узајамно везан и плански спроведен. Социјал-демократска организација најширих маса пролетерских је први услов за успешну одбрану и напад, за непрекидну класну борбу, за постављање нових друштвених односа, који ће доћи као резултат класне борбе и као последица ослобођења пролетаријата. Зато је партија постављала као дужност свих социјал-демократа: да као повереници партије врше улогу организације онамо где се она још не може установити; да оснивају организације онамо где их нема а могу се оснивати; да предано раде на снажењу и развија њ организације и њезине делатности онамо где она већ постоји; да буду не само уписани чланови партије, већ и пропагатори њезиних идеја и агитатори за њезино јачање и њезину ослободилачку борбу.

Стајало се на гледишту: да је, у организованој партији маса пролетерских, *агитација* првостепена потреба и дужност свих организација, свих установа и свих социјал-демократа, и да, као и тактика, тако и агитација Социјалне Демократије мора бити пре свега јасна, одлучна, проста и права.

Стога се препоручивало да се агитација врши:

тајно — усменом пропагандом и распростирањем социјалистичке штампе онамо, где је немогуће водити јавну агитацију услед сметњи које истављају послодавци или власти, и код радника који нису приступачни јавном обавештавању било из страха од гоњења послодавачког било због предрасуда и заблуда о Социјалној Демократији, које су код њих посејали противници пролетерског ослобођења;

јавно — усменим и појединачним обавештењем при раду, на одмору, шетњи, посетама и т. д., конференцијама, предавањима, зборовима, на биралишту, при судским процесима и т. д.;

штампом — растурањем новина и књига, придобивањем претплатника и купаца.

Сматрало се да социјалистичке организације могу корисно вршити своју улогу — ако су оне живи организми који развијају социјалистичку мисао, непрестано обавештавају и агитују, из дана у дан прате друштвени живот и изазивају жив интерес за политичким и друштвеним догађајима и кад најпунијим и непрекидним организовањем пролетаријата и вођењем политичке борбе радничке класе стварају сигурну подлогу за напредовање и победу социјализма.

Да би добила довољан број и добрих агитатора, партија је сваке године зимских месеци одржавала Социјалистичку Школу, из које су изашли не само многи добри агитатори и организатори, већ и изврсни партиски и синдикални функционери и

будући пролетерски преставници у преставничким телима.

Посведневну улогу просветитеља, агитатора и организатора социјалистичког вршила је партиска штампа.

После малог размака (1900. и 1901.), у коме су излазили социјалистички листови ***Напред*** и ***Раднички Лист,*** обновљене су (1902.) ***Радничке Новине,*** које су доцније, кад је основана партија, постале партиски орган. И док су ранији социјалистички листови били отисак идеја и социјалистичке културе редактора и писаца и интересовања и интереса разнобојне читалачке публике, дотле су ***Радничке Новине,*** као ***орган организованог радничког покрета,*** сместа добиле и упоредо с развијањем тога покрета развијале карактер једног одређеног пролетерског и социјалистичког листа, и док су они ранији листови морали поклецавати и престајати услед неинтересовања разнобојне публике која се њима није могла задовољити, дотле су ***Радничке Новине*** биле обезбеђене самим тим што су се ослањале на радничке организације и што су рачунале на једну одређену класу, чије класне интересе заштићују и чију класну идеологију заступају и спроводе.*

С појавом ***Радничких Новина*** као органа радничког покрета сместа пада у очи једна колосална

* Поред *Радничких Новина* су излазили још и ови листови: *Социјалистичка Борба* (у Нишу, 1903.), *Радник* (у Крагујевцу 1903.—1912.), *Социјалист* (у Београду, 1908—1909), часопис *Живот* (1903., 1904. и 1906.), часопис *Борба* (од 1910), и професионални органи: *Типографски Гласник, Пролетер, Металски Радник, Шивачки Радник, Књиговезачки Гласник, Монополски Гласник, Железнички Радник.*

разлика која их дели од буржоаске штампе: 1) докле се буржоаски листови једним великим делом, као што Херкнер лепо примећује, издржавају продајом својих стубаца за сваковрсне прљаве операције капиталиста и капиталистичких група, дотле пролетерски орган високо одскаче својом честитошћу коју условљава не само неоспорно поштење редактора, већ и пролетерски карактер организација и револуционарни смисао пролетерског покрета; 2) докле буржоаски лист господари публиком кљукајући је разноврсним заблудама и развраћајући је свако591 врсним прљавштинама, дотле пролетерске организације господаре пролетерским органом, одређујући му и правац и тон. Тако, као што лепо Кауцки вели, „тек под утицајем пролетаријата штампа добија сасвим нов карактер. Од средства за придобијање маса становништва за политичке и економске интересе капиталиста, за заглупљивање и деморалисање народа, пролетерска штампа постаје оштро оружје у *борби* противу експлоатације и корупције, у *борби* за интелектуални и физички препорођај радничке класе“.

Негда је социјалистичка реч одржавала социјалистичку мисао.

То је било онда, кад је радника било мало, кад су они, и неразвијеношћу привреде и ограниченошћу друштвеног и политичког живота, били још слуге, момци, калфе, духовно и политичко робље. Од тада су се прилике знатно мењале, сваког дана све знатније и све брже, у правцу потпуног класног одвајања радника од осталога шаренога света и претварања њихова из слугу у једну класу с одре-

ђеним класним карактером и с изразитим класним интересима. Принуђена да се за одбрану својих класних интереса концетрише око класних борбених организација, националних и интернационалних, радничка класа своју штампу потчињава својим потребама и циљевима и чини је инструментом своје ослободилачке борбе. Социјалистички журналист није виртуоз за стварање јавног мњења, као што је то буржоаски, него је саборац у пролетерском покрету, који се саображава потребама покрета и бори се по интенцијама организације: он не може да буде самовољник и да иде „јандал од сватова“, већ мора да се покорава организацији. Више се новинар не стара за читаоце и купце, као оно у ранијим периодима; за њих се стара организација, што је сасвим природно и што одговара стварним односима: радничке организације се морају да брину за *свој* орган. А са развијањем радничког покрета и са порастом радничких организација, развијале су се и расле и ***Радничке Новине***: најпре су излазиле недељно једанпут, па два пут, па три пут, од 1911. сваки дан. Сила и снага радничког покрета верно се оцртава и на радничком органу, на његовом чешћем излажењу и на његовом бројном распростирању.

Осем дневне и повремене штампе, партија је обратила пажњу и на научну и популарну литературу, те је у трима библиотекама ***(Социјалистичка Библиотека***, ***Агитациона Библиотека*** и ***Синдикална Библиотека)*** пружила леп број како класичких дела социјалистичке литературе (Маркс, Енгелс, Ласал, Кауцки, Бебел, Плеханов), тако и изврсних популарних поука.

Организација жена и деце.

Како је задобијање жене за раднички покрет и учешће њезино у ослободилачкој борби пролетаријата од врло великог, управо огромног значаја, уз партију је изведена организација жена: Секретаријат Жена Социјал-Демократа. Организација је имала свој орган *Једнакост* и држала је своје годишње конференције приликом држања партиских конгреса.

Организација жена социјал-демократа је развијала пропаганду и агитацију да раднице приступају својим синдикалним организацијама, а партији је изврсно помагала у растурању штампе и у изборној агитацији.

Осим те организлције, основана је и дечја организација *Будућност*, која је имала и свој орган истога имена. Организација је прикупљала пролетерску децу, коју је здравом игром и забавом и социјалистичким васпитавањем припремала за будуће борце у пролетерском покрету.

Изборна борба, парламентарна акција и комунална политика.[1]

Још на првом конгресу је одлучено: „да у општинским изборима Српска Социјал-Демократска Партија узме учешћа у избору одборника, који ће заступати наш програм; у изборима за окружне скупштине и окружне одборе да се узме учешћа доцније и у колико социјал-демократи као *такви* могу у окружним скупштинама и окружним одборима заступати програм Српске Социјал-Демократске Партије; у изборима посланичким да Српска Социјал-Демократска Партија узме учешћа потпуно

самостално, да истакне *своје* кандидате *свуда* где има услова за истицање, без икаквих обзира оће ли њезина листа победити или не. *Српска Социјал-Демократска Партија неће ни с којом партијом и ни с којом групом истицати заједничке кандидате, нити ће се у опште подавати упливу буржоаских елемената.*"

Никакан блок! Никакав компромис! Јер, ако је сарадња с буржоаским партијама штетна за покрете старије, јаче и развијеније, она је управо убиствена за један покрет млад, малобројан и неразвијен, као што је наш. „Наша тврђава може издржати сваки напад, вели В. Либкнехт; она се не може заузети јуришом, не може се отети путем дуге опсаде. Она може пасти само у том случају, *ако ми сами отворимо капије непријатељу и примимо га у своје редове као савезника.* За нашу партију, која је изникла из класне борбе, класна борба чини неопходни услов опстанка и постојања. С класном борбом, и благодарећи њој, партија је непобедна; без ње — она је пропала, јер би тада изгубила извор своје снаге. Ко то не уме ценити и ко при том мисли да се класне противречности мало по мало примирују, тај стоји на *буржоаској* тачци гледишта." Ако те опомене важе за велике покрете, за наш, у још довољно неразвијеној Србији, и под околностима у којима је *класну* партију пролетаријата требало тек заснивати и развијати, важе иљаду пута више.

Зато је Српска Социјал-Демократска Партија не само у изборе улазила сасвим самостално, већ и изборну борбу водила сасвим начелно, одбацујући све замамљиве непосредне користи које би се имале

у изборним резултатима на штету чистоте партиске и партиских начела, држећи се, при том, старога наука: да је, одиста, огромна корист од пролетерске парламентарне акције, али да она, при свем том, не преставља *циљ*, већ само *средство* за постигнуће циља; да се моћ пролетерске партије не изражава у ***броју мандата***, већ у броју и пролетерском квалитету гласача који стоје за њима; да је вредност мандата сама по себи врло ограничена, а да је чистота партије безмерна, да је у њој залога наше силе и снаге.

И зато је партија истакла своје кандидације на изборима скупштинским који су обављени 8. септембра 1903. свега у 2. округа и у 12. вароши. Од дана оснивања партије до дана избора је било свега месец и по̂ размака, кратко време, које није било довољно ни да се чује за партију, а камо ли да она изведе успешну агитацију. Ипак је она, и при цензу који је највећи број радника лишавао права гласа, на тим првим изборима добила гласова: 1696. у варошима (Београд 641., Ваљево 45., Јагодина 33., Крагујевац 283., Лесковац 259., Ниш 197., Пирот 117., Пожаревац 11., Смедерево 18., Ужице 22., Чачак 11., Шабац 59.) и 1204. у окрузима (ужички 916. и ваљевски 288.). Крагујевац је тада дао *првог* посланика Српској Социјал-Демократској Партији.

Приликом наступајућих избора је партија истицала своје кандидате само по варошима и добила гласова:

1905.	године	2608.
1906.	„	3133.
1908.	„	3043.

У 1905. она је добила *два* мандата: један у Београду и други у Пироту, а 1906. и 1908. по *један*, оба пута у Крагујевцу.

Приликом избора у 1912. је Партија истакла своје кандидате још и у 6. округа, и добила је гласова:

у варошима 4250.
„ окрузима 24787.

Тих избора партија није добила ниједан мандат у варошима; добила је *два* у окрузима (подринском и пожаревачком).

За изборни успех по варошима је партији двоје оскудевало: опште право гласа и велики индустриски центри. У оним пак варошима, у којима је у први мах имала изборнога успеха и задобијала мандате, буржоазија се убрзо прибрала и даље успехе пролетерској партији онемогућила.

Ма да су ти мандати партији били потребни да би и парламентарном акцијом заштићавала интересе радничке класе и употребила и парламентарну трибину за пропагирање својих начела, ипак су они у партиским редовима врло суморно примљени — зато што обадва долазе са села и што варошки пролетаријат, па ни београдски, није успео ни једнога преставника свога изабрати. У селу су се на две године раније отпочеле заснивати организације, у којима је 1911. било 2282. члана, али су осниване биле по нарочитом, одвојеном статуту, који је постављао бране да *сељачке* масе не преплаве *пролетерску* партију и да је, једнога дана, не одвоје од истинског социјализма и не претворе у партију своју.

Зарад тога, што су рудници по селима, што се и друга извесна индустриска предузећа отпочела била по селима подизати и што је и на селу настала пролетаризација, партија је желела да се тамо организације заснивају и да се масе, социјалистички организоване и васпитане, уводе у борбу за социјализам. Али, она није хтела себе претварати у просту изборну партију, јер партија, као парламентарна и изборна организација, лако губи свој чисто пролетерски базис, отпочиње јурити за сељачким и у опште „радним“ гласовима, а то мења њезину фактичку борбу, ма да би на речи и остала пролетерска. И зато је, после ових избора нарочито, удвојила била своја старања да се вароши и индустристи центри (на пример, рударски базен Тимока) социјалистички обраде, како би *они* обезбедили парламентарну егзистенцију партиску. Јер, села наша, и ако у процесу диференцирања, још нису *толико* диференцирана и *тако* објективно оспособљена за прихватање социјализма, да се на њих социјалистичка партија не може ослонити. И овај изборни успех у окрузима подринском и пожаревачком је дошао поглавито са тога разлога: што је тада, кад је избор вршен, Социјал-Демократска Партија престављала у очима једног дела сељака једину опозициону партију. Тако су сељаци пре 50. и пре 40. година гласали за Адама Богосављевића и Спасоја Радосављевића зато што су они били најекстремнији опозиционари, а не зато што би сами сељаци, који су их бирали, били социјалисти. Тако су и сад сељаци гласали за Социјалну Демократију, па би, можда, још

који пут то поновили, док се не би јавила опозициона партија с програмом и паролама које одговарају њиховим интересима или њиховој реакционарско-бунтарској идеологији и њиховом припростом схватању света и друштва.

При свем том што су мандати добивени од сељака, партија је наставила своју парламентарну акцију на истим основима као пре, кад су они добивани у варошима и помоћу пролетерских гласова.

У комуналним (општинским) изборима је партија чинила још већа ограничења; чак 1910. она је узела изборног учешћа свега у неколико вароши, у којима је добила 2849. гласова (Београд 1386., Крагујевац 427., Лесковац 406., Ниш 360., Шабац 181., Књажевац 49., Смедерево 40.).

Своје погледе на комуналну политику је партија обележила овом конгреском резолуцијом:

> И комуналну политику, као и све друге форме своје делатности, Социјална Демократија води држећи се основних принципа свога програма и класне борбе, сматрајући да ће општина, која је сада само једна од институција капиталистичкога друштва, изгубити свој класни карактер само с коначним уништењем класне владавине.
>
> Социјална Демократија заштићује интересе пролетаријата, које комунална политика непосредно и посредно, свакодневно и повремено тангира, ствара такве комуналне погодбе, да се најсиромашнијем становништву омогући материјално јачање, уздиже пролетерске масе и

оспособљава њихову отпорну и њихову револуционарно-нападну моћ.

Као најважније тачке своје комуналне политике за данас Социјална Демократија истиче:

1. Опште једнако, непосредно и тајно гласање свих становника општине. Пропорционални систем преставља̀ња.

2. Потпуна самоуправа. Општина мора престати бити грана државне администрације и задржати се само на својој чисто комуналној улози.

3. Укидање свих посредних пореза који оптерећују пролетерско и сиротно становништво. Изворе за подмиривање комуналних потреба наћи поглавито у прогресивном порезу по приходу и имању, у порезивању незаслуженога пораста цена имања и повећања ренте, у подизању муниципалних привредних предузећа.

4. Бесплатна употреба свих установа за народно здравље, школовање и просвећивање.

5. Старање општинско за купатила, хигијенске услове живота, подизање добрих и јевтиних станова, набавка добрих и јевтиних животних намирница.

6. На пољу комуналне радничке политике од општине се захтева;

а) установљење радничке канцеларије као централног места комуналне радничке политике са задацима: прикупљање радничке статистике, давање обавештења, мотрење на социално-политичку делатност општинске управе;

б) уношење клаузула о награди, радном времену и т. д. у општинским уговорима за послове или лиферације, као и за предузећа концесионирана од општине, а одбијање клаузула о штрајку;

в) увођење осмочасовног радног дана, ферије с платом, осигурање радника општинских.

Акције.

Од свога оснивања је Социјал-Демократска Партија била у положају да непрестано буде активна, како би у првом реду сузбила често пута сурово поступање власти према радницима и изнудила што више права за организацију и борбу радничке класе. У почетку радници нису ни третирани као грађани. Писмено и јавно, под потписом својим, један преставник власти је изјављивао: „Радници нису грађани!“ И за то су они гоњени, апшени и протеривани широм Србије, нарочито кад дођу у отворен сукоб с послодавцима, кад ступе у штрајк. Упорним акцијама, вођеним доста дуго, партија је једва успела да се радници не третирају по параграфима кривичног закона који говоре о скитницама, и да им се отпочну признавати грађанска и уставна права.

И кад су год политичка права радничке класе довођена у питање, партија је била позвана да развија своје акције. Међутим, најдуже су трајале њезине акције противу скупоће и противу пореског система који је скупоћу повећавао, и акције за извојевање општег права гласа, које је партији радничке класе требало да загарантује већи утицај у

преставничким телима и неодољиниji притисак за изнуђавање социалних и политичких реформа, толико потребних радничкој класи.

Заштитно радничко законодавство.

Али су најупорније и најзначајније акције на улици и најмарљивије акције Социјалне Демократије у парламенту биле оне, које су имале за задатак: да извојују *заштитно радничко законодавство.*

У нас су за време Турака, у феудалном добу, занати били неразвијени. Породична задруга је производила све своје потребе; а како је она обично била и многобројна, то су чланови задруге међу собом делили и учили онолико рукоделства, колико им је било неопходно потребно да израђују поједине алатке и да подмире извесне кућне потребе а да не траже занатлију. Само у врло ретким случајевима и за врло ретке потребе задруга се обраћала занатлији, каквоме специјалисти у вароши, који се, поред заната, морао бавити и споредним којим послом, најчешће земљорадњом или, што је још редовнији случај био, коме је земљорад био главно а занат споредно сресство за егзистенцију.

Вароши су биле махом мале, неразвијене, а у њима занати, с малим изузетком, тако исто незнатни. И онолико, колико је било заната, њима су се бавили готово само Турци, као повлашћена нација. Другим нацијама су остављали тек оне занате, који су сматрани за унижавајуће и који нису пружали сигурних изгледа на хасну. Тако, ковачки занат је, за који се по ондашњим појмовима у извесним кра-

јевима сматрало да унижава човека, остављан је био готово искључиво Циганима, а терзилук и абаџилук, нарочито сељачки, већим делом Србима: чести прекиди за узимање авдеса и немогућност ноћног рада из верских обзира, ти послови нису били за Турке!

По ослобођењу од Турака занате прихватају Срби. Терзиски, абаџиски, сарачки, ћурчиски, ножарски и други занати онога доба чине занатлије главним и, за онај мах, врло важним варошким елементом.

Упоредо са јачањем државних дажбина и коликим толиким кретањем трговине, сељак је, од неког доба, био принуђен мало по мало да се обраћа пијаци, да на њој прода вишак својих производа и да наруџбине даје занатлијама, неки пут чак и за потребе које је раније подмиривао задружном производњом. Све је то утицало да од стране државе занатском реду буде обраћена пажња. Нешто ради формирања једнога друштвеног реда, на који је онда државна управа полагала, нешто због сукоба који су се почели јављати у њиховоме сопственоме реду а нешто и услед утицаја трговине, нарочито увозне, (и ако слабе, ипак нешто јаче него под Турцима), која је додиривала интересе занатлија и тиме изазивала њихово незадовољство, држава је пришла регулисању свих тих односа једним законом: да једној патријархалној еснафској организацији, која се одржавала по традицијама из ранијега еснафскога доба, даде једну одређену законску форму. Тај закон је тако звана Еснафска Уредба од 14. августа 1847.

Што се тиче калфи и ученика, Еснафска Уредба је задржала старе традиције: омладини занатској није пружена никаква заштита, она је предата ***очинском старању*** мајстора. Ученици су имали свега једну „заштиту“: да недељом и празником, ако мајстор има *добру вољу,* за време божје службе, не раде кућне послове, већ да сат-два одстоје у цркви. Разуме се, да су пре поласка у цркву и по повратку са молитве морали радити све послове које им мајстор и мајсторица нареде. Калфе су такође имали једну „бенефицију“: да их еснаф, ако му се прохте, помаже за 14. дана кад *без своје воље* остану без посла или путују у друго место да га потраже. У осталом је Еснафска Уредба готово чиста копија, ако не и дословван превод, једне од уредаба аустриских, која је и тамо, где је поникла, тада већ била постала анахронизам и која је у нас, као проста пресада, донесена без икаквих студија наших прилика, убрзо постала терет и сметња. Еспапска производња, која се почела јављати, и интерлокална и интернационална трговина која је помало почела ницати, нису могле сносити везе еснафске, које одговарају само извесном добу, само извесној епоси, само режиму чисте поруџбинарске занатске привреде. С тога је једним „височајшим решењем“ 1859., којим се прокламује *слобода рада,* Еснафска Уредба компромитована.

После неколико година, између 1866. и 1869., израђен је био пројекат *Закона о радњама,* али није озакоњен.

Иза тога покушаја, занатлије су љуто и све јаче пиштале на конкуренцију страних фабриката и тражиле строгу примену Еснафске Уредбе у томе смислу: да продукте сме продавати само онај који их производи.

Али је, нарочито у периоду 1880. — 1900., Еснафска Уредба изгубила сваки значај и постала немогућа за примену још и стога, што су еснафски окови попуцали сами по себи под притиском капиталистичког развитка, што се еснафски дух изживио и уступио место слободној капиталистичкој производњи и конкуренцији и што су се односи потпуно изменили и отели се испод регуле Еснафске Уредбе. Закони се рудиментишу кад се односи у друштву измене, и нису у стању да зауставе ток друштвеног развитка, (свега ако га ометају у интензивности), а још мање га могу вратити и сабити у старе калупе. То је било и с Еснафском Уредбом: економски развитак је отишао даље, извукао се испод ње као испод тешког и несносног покривача и продужио свој ток. Лелек ситних произвођача, који су падали као жртве капиталистичког развитка и које су нови односи газили, вапај њихов да се „прибави важност“ Еснафској Уредби, није ништа помагао.

Али, с капиталистичким развитком није упоредо ишло и заштитно радничко законодавство. Наши државници, и они који су капиталистичком развитку симпатисали, као и они који га нису разумевали али су му неодољиво служили, старали су се да радници не добију никакве заштите и да их не само изложе најсвирепијој експлоатацији, која је у самој

природи капитализма, већ и подвргну или одредбама Еснафске Уредбе, која је још само за раднике важила, или прописима кривичног закона, оним прописама што се односе на слуге, слушкиње и — скитнице! Још давна је био донесен рударски закон, који спомиње и рударске раднике, али само у толико, у колико ће их, према ондашњим схватањима, јаче подврћи полицијским мерама и самовољи рударских компанија; донесен је, по том, закон о помагању индустрије, али нити су њиме односи између Рада и Капитала регулисани, нити радници заштићени.

Био је 1890. израђен понова пројект *Закона о радњама,* али и он није о радницима водио рачуна као о ланском снегу! Он се старао да односе, који су се, између заната, трговине и индустрије све више испреплетали, регулише; заштиту радничку није ни помињао.

Тек након 13. година од тога доба почињу се убрзаније и озбиљније јављати пројекти *Закона о радњама,* управо тек онда, пошто се у нас формирао класни раднички покрет и кад је он у *први ред* својих захтева истакао *законску заштиту и осигурање радника.* Под притиском акција Српске Социјал-Демократске Партије и у уверењу да ће она све јаче и све одлучније надирати да добије заштитно радничко законодавство и да ће та борба самој капиталистичкој класи нанети тешких болова, с друге стране — услед једне кише од штрајкова и оштрих привредних сукоба, буржоазија је била принуђена да приступи изради потребнога законодавства. Она се чак и пожурила са израдом проје-

ката Закона о радњама, е да би пре, него што раднички покрет нарасте, могла протурити такву „заштиту“, која у највећој мери заштићује капиталистичку експлоатацију. Тако су пројекти од 1903. и 1904. имали радно време од 12 часова са продужењем још 2. часа прековременог рада, онемогућавање права коалиције, обавезу да радници буду уписавани у буквице и друге мере које погађају раднике као појединце, радничку класу као целину и сваку професионалну и општу класну акцију радничке класе.

Критика тога законског пројекта, формулисана од стране Српске Социјал-Демократске Партије и преко Главног Радничког Савеза извршена у свима радничким организацијама у целој земљи, и опасност од узакоњавања драконских одредаба које су у њему биле исписане — то је не само целу радничку класу дигло као једнога човека *противу* таквога пројекта, већ и *за* што пунију законску заштиту. У тој борби, која је трајала неколике године и у којој су промењена неколика пројекта, законска заштита је добила особиту вредност у очима радника тако, да је та борба све више добијала карактер позитиван: она је све претежније постајала борба *за* одређене и јасно формулисане заштитне захтеве и тим самим оглашавала уништење старих еснафских и полуеснафских пројеката за ствар која се сама по себи разуме. Благодарећи све јачем притиску, чињеном од стране радничке класе, најзад је 1910. донесен Закон о радњама, у који су унесене многе одредбе заштите и осигурања радника. Тако је и у Србији, као и у Немачкој по признању Бизмарковом, рад-

ничка класа добила заштиту и осигурање благодарећи напорима и борби Социјалне Демократије. Да ње није било и да она није тако истрајно инсистирала на доношењу заштитног радничког законодавства, до њега се, сасвим је сигурно, још не би дошло.

Тада се *први пут* у нашем законодавству радницима признаје и обезбеђује право коалиције и штрајка, ограничава радни дан на 10. сати за одрасле, забрањује трук-систем, нарочито заштићују деца и жене, заводи се недељни одмор, зајемчава отказ, прописује фабричка хигијена и т. д., па се још заводи и привредна инспекција која се има старати за извођење заштитних мера, установљавају се Радничка Комора, Суд Добрих Људи, Берза Рада и т. д., и доносе основне одредбе за обавезно осигурање радника.

Балканско питање.

Схватајући да је ослобођење и уједињење српског народа, да је тако звано српско питање само део *балканског питања* и у нераздвојној вези с њим, Српска Социјал-Демократска Партија је настојавала да се постигне заједница с осталим социјалистичким партијама на Балкану како у постављању основа на којима то питање треба решити, тако и у изналажењу путева којима његово решење треба упутити. Тога ради је она о Божићу 1909. сазвала конференцију балканских социјал-демократских партија (Србије, Бугарске, Румуније, Турске, Грчке, Јерменије, Босне, Хрватске и Словеније), која је,

после дугих и опширнијих дискусија, стала на становиште које је Српска Социјал-Демократска Партија предложила:

I.

Под наметнутим туторством и претежним утицајем јевропске дипломатије, као инструмента експанзивне политике јевропског капитализма, створени су у историској прошлости на југоистоку Јевропе, а нарочито на Балканском Полуострву, териториjални и национални односи који спречавају модерни привредни и културни развитак народа и стоје у најоштријој супротности са његовим интересима и потребама. Из те супротности потичу све кризе, потреси и догађаји које јевропска дипломатија и њени монархистичко-реакционарни агенти на Балкану употребљавају као претекст за одржање те политике мешања, туторисања, освајања и реакције.

На супрот томе прва социјал-демократска балканска конференција истиче да су покрети и борбе народа на југоистоку Јевропе и Балкану, који имају културних погодаба за самостално развијање, израз неодољиве тежње за *привредним и политичким ослобођењем.*

С једне стране: У колико су се брже проређивале области за колонијално освајање које нису ни од кога притиснуте, у толико је јевропски капитализам, да би пласирао сувишке експлоатације пролетаријата у земљи, суревњи-

вије јуришао на аграрне, индустриски неразвијене и политички безотпорне земље. Путем наплате интереса на дате зајмове и екстра профита на уложене капитале у предузећа неограничено концесионирана, путем трговинских уговора и мреже саобраћајних такса јевропски капитализам је увукао Балкан и земље и народе на југоистоку Јевропе у опсег своје бездушне експлоатације, исцрпљујући њихове привредне снаге, спречавајући њихов развитак и њихово напредовање и угрожавајући им и сам опстанак.

С друге стране: Променама које је победни ход капитализма изазвао у условима привредног живота у овим земљама постаје несносна територијална и национална раздробљеност која данас постоји. Све напредне силе народа морају тежити да се ослободе *партикуларизма и затворености* који одговарају једино патријархалности и ограничености живота на жупу и село, *честих граница* које разједињују било народе истог језика, исте народности и културе, било области које су једна на другу привредно и политички упућене и посредних и непосредних *туђих режима* који отржу народу из руку његову судбину.

Али, докле радничка класа, својом класном борбом, фактички помаже остварење ових тежња, дотле капиталистичка буржоазија, при постојећим економским, политичким и националним условима на југоистоку Јевропе, помогнута монархизмом, ствара нов национални

антагонизам који спречава решење Балканског питања путем уједињења народа.

II

Признајући *нужност* и *оправданост* ових тежња народа на југоистоку Јевропе прва социјал-демократска балканска конференција стоји на гледишту да се њихово остварење може постићи једино *збирањем привредних снага у целине, уклањањем вештачки постављених граница, омогућавањем пуне равноправности и заједнице у животу и одбрани од заједничке опасности.* Због тога конференција ставља у дужност социјалној демократији да најенергичније сузбија сваки антагонизам међу народима на југоистоку Јевропе и ради на њиховом зближењу, а да свесрдно потпомаже све тежње за *пуном демократском самоуправом и независношћу народа* које су први услов да се питање живота ових народа отме из руку њихових страних и домаћих реакционарних господара и уравни пут за груписање које модерни привредни развитак изискује као једину гарантију привредне и политичке самосталности. У првом реду то мора желети социјална демократија не само због тога што би тако решење питања најбоље одговарало интересима општег друштвеног напретка, већ и због тога што је њен рад стално условљен развитком народа у коме дела и што се силе класне борбе најпуније развијају у независним земљама и народима.

III.

Прва социјал-демократска балканска конференција нарочито истиче да се та неодложна промена не може извести у смислу народних интереса ни милитаристичком политиком балканских монархија и реакционарних буржоаских режима која, напротив, сеје међусобни антагонизам, мржњу и неповерење и сатире привредне и политичке моћи народа, ни ослањањем и апеловањем на капиталистичке јевропске државе чије се владајуће класе, биле оне апсолутистичке или републиканске, националне или националитетне, не могу и неће својевољно одрећи, свога повлашћеног положаја и освајачке политике. Као политички преставник радничке класе, коју не дели национални антагонизам владајућих класа, социјална демократија има ту важну задаћу: да буде најсвеснији, најодлучнији и најдоследнији носилац идеје солидарности народа на југоистоку Јевропе и да *класн м борбом пролетаријата* снажи *отпорну моћ народа* према завојевачкој политици јевропског капитализма. У првом реду то треба да важи према империјалистичким тежњама Аустро-Угарске и утицају руског царизма који се предаје својој лихварној и крвавој политици на Балкану у толико нестрпљивије у колико је јаче потиснут са далеког Истока и у већем непријатељству са народом у земљи.

Од тада су све социјал-демократске партије, које су у конференцији и у изградњи овога гле-

дишта узеле удела, живо проповедале решење Балканског Питања образовањем заједнице у облику Федерације Балканских Република.

Рад ван Србије.

Српска Социјал-Демократска Партија се старала, у колико је могла, да помаже социјал-демократски покрет међу радницима и других покрајина ван Србије.

У Војводини је, на пример, постојао Агитациони Одбор Срба и Буњеваца Социјал-Демократа, који је био огранак Угарске Социјал-Демократске Партије. Али, како нешто због тешкоћа које су долазиле отуда што Главна Партиска Управа у Пешти није разумевала српскога језика а нешто зато што се она, по природи ствари, морала јаче ангажовати у развијенијим индустриским центрима, Агитациони Одбор Срба и Буњеваца Социјал-Демократа је очекивао потпоре и од Српске Социјал-Демократске Партије. И она је, поред тога што је раднике, своје васпитанике, који би у Угарску ишли ради тражења посла, упућивала на сарадњу Агитационом Одбору, и непосредно помагала на начине којима се помоћи могло: сарадњом на листу, изашиљањем својих делегата на конгрес и одржавањем веза преко појединих чланова Агитационог Одбора.

На Босну и Херцеговину је, такође, обратила особиту пажњу, па је и саветом и слањем књига и на разноврсне друге начине утицала да се тамо организује и развије раднички покрет. Као први знак појаве тога покрета је био чувени генерални штрајк

у Сарајеву (1906.), пошто су већ на годину дана раније основане извесне синдикалне организације. И организације је оснивао и генерални штрајк организовао *Мића Соколовић*, књиговезачки радник, ранији члан партиске организације и синдиката у Београду, који је, пошто је свршио прву Социјалистичку Школу (1903.), отишао из Београда и у Босни развио своју социјалистичку делатност. Туберкулозан, он је одмах иза генералног штрајка умро, али је, ипак, дотадањим својим преданим радом допринео да социјалистички покрет у тој покрајини ухвати корена и маха и да се, за тим, 1909. организује у Социјал-Демократску Партију Босне и Херцеговине.

Такође је она помагала формирање и организовање социјал-демократског покрета у Македонији; кад је Месна Социјал-Демократска Организација у Скопљу саопштила потребу и за покретање органа партиског у Македонији, Српска Социјал-Демократска Партија се тој потреби одазвала. Први бројеви *Социјалистичке Зоре* су и редактирани и плаћани од стране Српске Социјал-Демократске Партије, док Месна Организација није успела да сву бригу око свога органа на себе прими.

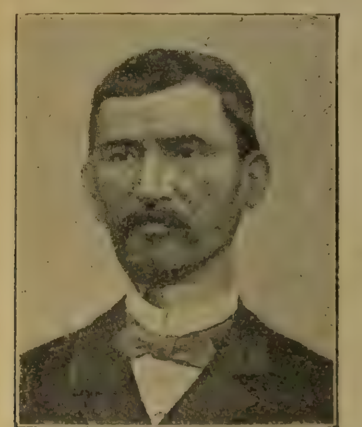
Интернационалне везе.

Српска Социјал-Демократска Партија је била члан Интернационалног Социјалистичког Бироа и узимала је учешћа на свима Интернационалним Социјалистичким Конгресима, на којима су делегати њезини били у стању свратити пажњу на гледишта

своје партије у појединим питањима и у питању балканском задобити Интернационалу да гледиште Српске Социјал-Демократске Партије и Социјал-Демократске Балканске Конференције прихвати као своје.

И ако бројно малена, својим марксистичким опредељивањем и својим одлучним држањем Српска Социјал-Демократска Партија је уживала леп глас, уважење и симпатије у целој Социјалистичкој Интернационали.

Међу онима који су на оснивању а за тим на развијању Српске Социјал-Демократске Партије неуморно радили, који су јој сав живот и све најлепше способности посветили, нарочито се истичу ови угледни чланови њезини, који су, на жалост, сувише прерано од ње отргнути.

Dr. Михаило Илић (1855. † 9. октобра 1905.), лекар из Крагујевца, који је *први* партиски посланик био (изабран 1903. у Крагујевцу), те врло савесно и зналачки засновао њезину парламентарну акцију.

Dr. Илић је, као студент Велике Школе, био у социјалистичкој групи Мите Ценића и још тада сарађивао на *Борби* (1882.). За тим је отишао у Русију, где је свршио медицину и све до 1901. тамо био лекар фабрички, узимајући учешћа у социјал-

демократском покрету руском, у коме се развио у модерног социјалисту чистог марксистичког правца.

Радован Драговић, (1878. † 25. децембра 1905.), столарски радник, један од најагилнијих покретача организовања радничке класе и најизразитији преставник новоформираног пролетерског и социјалистичког покрета у Србији.

Кратак век његов читава је историја једнога хероја пролетерског, која је у толико интересантнија и значајнија, у колико је тешње уткана с историјом појаве, организовања и консолидовања *пролетерског* покрета у нас, у колико је нераздвојно везана с организовањем Српске Социјал-Демократске Партије и борбом коју је она зачела.

Рођен под кршевима Златибора, у сиромашном Ужицу и у сиромашној породици, бистар и способан за школовање, Радован је управо гладујући учио шест разреда реалке. Социјализам је рано имао Радована за свога присталицу и за свога апостола. Још у нижим разредима реалке је њему социјалистичка литература била омиљена лектира. Бистар, даровит, спреман — Радован је вршио утицај на своје и млађе и старије другове, упознавао их са социјализмом, упућивао их на читање, на рад. Из тога доба је ужичка реалка дала велики број социјал-демократа.

У жудњи да послужи своме социјалистичком идеалу, Радован се није задовољавао да само исповеда начела социјал-демократска, он је желео још и да се јаче приближи маси на коју се Социјална Демократија мора наслањати, он је хтео да и са̂м животом и радом послужи као образац радницима нашим. Жељи његовој ишла је на руку и крајња сиромаштина његова, која му је онемогућавала даље школовање: отишао је на столарски занат.

Али, да би изучавање заната спојио с изучавањем модерног пролетерског покрета и модерног социјализма, идеала свога, Радован се винуо ван границе Србије: најпре у Загреб, а по том у Грац, камо је дању рендисао, а и дању и ноћу читао. За неколике године је тамо изучио занат, али још јаче и темељније изучио марксизам, још јаче изучио модени пролетерски покрет: за неколико се године он израдио тако и у толикој мери, да је спремом, знањем, познавањем пролетерског покрета и социјализма, чим се вратио у Србију (1899.), постао благотворан у нејаком радничком покрету нашем. Одмах се, с његовим доласком, у Београду осетила ведрина чистога марксизма, одмах је заструјила критика која је скидала застор још заосталих заблуда и неодређености.

Рад је његов био плодан. Јер је он био мислилац, агитатор, организатор, беседник и новинар.

Даровит и образован, он је сваку ствар подвргавао испитивању, и пошто би је са сваке стране испитао, проценио и прокритиковао, давао је мишљење, које је у свакој прилици било прибрано,

здраво, јездровито, одређено. То је у многоме помагало да половна или погрешна мишљења, која су убацивана у раднички покрет, пропадају; то је у многоме помагало да увек добра ствар победи. А колико је он полагао на то, да о свакој ствари створи правилно социјалистичко гледиште и да се на сваком новом проблему изради здрава социјалистичка пракса, најбоље је показао последњих месеци и последњих дана својега живота, када је у седницама партиске управе, гушајући се са смрћу, на сваком новом предмету држао опширне и исцрпне говоре, пуне свежих и здравих теориских и правилних практичких погледа.

Као агитатор, и ако тиха и мирна природа, он је, јак познавалац теорије социјалистичке и праксе пролетерске борбе, брзо проницао у ствари, те је био у стању да јасним излагањем и погађањем најболнијих места изазове раднике на брзо организовање и истрајну борбу.

Као организатор он је био ненадмашан. Не само да је с успехом утицао на организовање радничке класе, већ је живо настојавао и да се избегавају све странпутице и погрешке.

Као беседник он је био јединствен. Код њега није било бујице речи, није било опсенарије, жонглерије, намештених празних реченица. Говори су његови били тихи, разумни, паметни, разложни, пуни мисли, пуни знања. Слушаоци његови нису падали у занос, али су после сваког говора његовог осећали да више знају.

Као новинар пролетерски он ће увек остати сјајан пример. Он је оставио образац солидног нови-

варства пролетерског. Пун знања и спреме, способан да у свакој ствари запази њезину суштину, он је социјалистички пропраћао догађаје, вршећи над њима дубоку марксистичку анализу и навикавајући читаоца да ствари, питања и догађаје посматра кроз призму класне борбе.

Целим радом својим је он био велики учитељ пролетаријату Србије. А учитељску улогу је своју крунисао одржавајући узастопце две године Социјалистичку Школу, у којој је велики број пролетера спремио за рад у синдикатима и у партији.

Димитрије Туцовић (1882. † 7. новембар 1914.) је погинуо у светском рату, прве године, а међу радницима Србије је још и данас свежа и интензивна туга

за тим врсним партиским другом и у сваком погледу великим човеком. Куршум је могао оборити само тело његово, али није ни у колико могао нахудити духу! Једна велика и ретка способност, један чврст и непоколебљив борац, један бриљантан социјалистички карактер остао је и вечито ће остати у живој успомени у пролетерским редовима, на њ га ће помишљати српски пролетери и у мучним часовима тешке класне борбе и у радосним тренутцима класних успеха. И као што се опште уважење манифестовало општим болом онда кад је пао у рату (којега се као човек гнушао и којега је као социјалиста свим

умом својим одбацивао), тако ће општа успомена крепити наш пролетаријат да истраје у класним борбама, у којима се, као што је Туцовић, сјајан следователь Марксове науке, учио своје борбене другове, губе само окови а задобија цео свет!

Његовом прераном смрћу је несумњиво и у првом реду много и премного изгубила његова ужа социјалистичка породица: социјалистички покрет у Србији, у коме је непосредно делао. Али је тај губитак, у исто време, огроман губитак и за пролетерску и социјалистичку интернационалу: она је у њему изгубила не само једнога сјајнога марксисту, изврснога борца и незамењивога организатора у једној својој секцији, него и једну од оних ретких нада за непосредну сарадњу на самоме огњишту интернационале, у њезиним првим редовима. По својим изванредно великим и општим и социјалистичким способностима и по својој самопрегалачкој готовости да се за ствар интернационализма социјалистичког до краја заложи, Туцовић би, да је остао у животу, ускоро играо у интернационали врло видну, врло угледну и за чистину социјализма и успех социјалистичке ствари врло корисну улогу.

Он је почео врло рано на социјализму радити.

Као ученик реалке и као студент Велике Школе је он социјалистички радио не само у ђачким дружинама, већ и врло активно сарађивао на формирању и изградњи радничког покрета, коме се, после одлично завршених студија, сав предаје. Још као студент је он не само био изврстан сарадник *Радничких Новина,* већ и главни изграђивач синди-

калних организација: он је раднике прикупљао, организације оснивао, правила и правилнике им израђивао, упуства давао, синдикалну праксу заснивао, у решавању најситнијих и најкрупнијих синдикалних проблема учествовао. И тај посао он није напуштао до саме смрти.

Такође су његови и први покушаји за заснивање кооператива у организованом радничком покрету.

Извођење и учвршћивање партиских организација и упућивање да буду живи и здрави организми, такође је дело његових напора и другога труда.

Његова је велика заслуга за правилну оријентацију партије у социјалној политици и за успешно извојевање законских заштитних мера.

Као наставник Социјалистичке Школе је спремио валики број способних синдикалних и партиских функционера.

У опште речено: нема те области у животу, раду и борби радничког покрета а да у њој Туцовић није и зналачки и предано радио, темеље постављао, зидове изграђивао.

Његове велике способности, његово велико прогалаштво и његов велики труд — све га је то чинило одиста великим; величина његова је знатно превазилазила снагу покрета, који је, чувајући своју чистоту, морао бити нејак у Србији, која се тек почела капиталистички и индустриски развијати. Његове су способности заслуживале куд и камо развијенију земљу и куд и камо јачи и развијенији раднички покрет. Јер, он беше не само сјајан организатор

за каквим ће се се врло дуго чекати, већ тако исто и изорстан новинар, теоретичар и тактичар.

Часопису ***Борби*** је Туцовић створио оправдану репутацију изврсног теориског органа партиског.

Поред великог броја изврсних чланака и студија што их је објавио у ***Радничким Новинама*** и ***Борби*** и поред превода (два од А. Бебела: ***Ђаци и социјализам*** и ***Жена и социјализам***, овај последњи у друштву с Душаном Поповићем, и трећи: ***Синдикати и партија***, од Кауцког и других), Туцовић је дао и ове оригиналне публикације: ***Законско осигурање радника, Закон о радњама и Социјална Демократија, За Социјалну Политику!, Социјал-демократски агитатор, Јединство покрета, Србија и Арбанија*** и т. д.

Душан Поповић, (1884. † 1918.) је представљао журналистичку способност, која је права реткост и у Интернационали Социјалистичкој, а која је била ништа мање до драгоценост у младој и малобројној Српској Социјал-Демократској Партији. Прво, он је имао један редак дар, за тим је напорним трудом задобио велико образовање, најзад је имао једно фино осећање, стил му је био сјајан, уз то је у изради, било новинарских чланака, било теориских расправа, уносио сву вољу да му рад буде што бољи, што лепши, чак и што укуснији. Он се, као нови-

нар, држао оног Жоресовог: „Ја нигда нисам гледао на новинарске чланке као на нешто лако, површно и тренутно, из поштовања према пролетаријату, који чита социјалистичке новине, ја сам у њих уносио сву своју списатељску савесност“. И, одиста, чланци Поповићеви се и данас могу у сласт читати као ретки примери полета мисли, литерарног изражавања и топлине осећања.

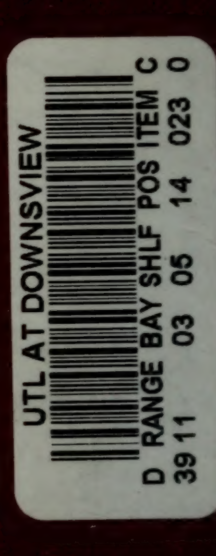
Партиски новинар таквих способности и особина је за дуго и за дуго незамењив.

Поповић је, поред огромног броја дивних чланака у *Радничким Новинама*, и озбиљних краћих студија у *Борби*, дао још две оригиналне књиге, од којих га једна, *Акција и Тактика*, одаје као човека који дубоко улази у живот партије, а друга га, *За слободу штампе*, приказује као одлична полемичара. Сем тога, он је дао низ све бољих и бољих превода: *Капитализам и социјалистичко друштво*, од Жил Геда, *Беспослица*, од Вајана, *За балкански споразум*, од Крсте Раковског, *Жена и социјализам*, од А. Бебела (у заједници с Д. Туцовићем), *Економска теорија Карла Маркса*, од К. Кауцког, *Скупоћа*, од О. Бауера и, у рукопису, велики научни рад Р. Хиљфердинга: *Финансиски Капитал*.

Сјајан новинар, писац и преводилац, Поповић је још био и изврстан говорник и одличан наставник у Социјалистичкој Школи.

У њему је раднички покрет имао једну велику снагу. Та би снага, временом, постала још већа и драгоценија, да је тако прерано смрт није срушила.

— —

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 11 03 05 14 023 0